

Әбу Насыр Әл-Фарабидің
1150 жылдығына орай

**«Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман»
«Abu Nasr al-Farabi's legacy and modernity»
«Наследие Абу Насыр Аль-Фараби и современность»**

Халықаралық онлайн конференция

2020 жыл 22 сәуір

МАҚАЛАЛАР ЖИНАҒЫ

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасы

Әбу Насыр Әл-Фарабидің 1150 жылдығына орай

«Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман»
«Abu Nasr al-Farabi's legacy and modernity»
«Наследие Абу Насыр Аль-Фараби и современность»
Халықаралық онлайн конференция

2020 жыл 22 сәуір

МАҚАЛАЛАР ЖИНАҒЫ

Нұр-Сұлтан қ.
2020 ж.

Министерство культуры и спорта Республики Казахстан
Национальная академическая библиотека Республики Казахстан

К 1150-летию Абу Насыр Аль-Фараби

СБОРНИК СТАТЕЙ

Международная онлайн конференция
«Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман»
«Abu Nasr al-Farabi's legacy and modernity»
«Наследие Абу Насыр Аль-Фараби и современность»

22 АПРЕЛЯ 2020 ГОДА

г. Нур-Султан
2020 г.

УДК 1/14 (063)
ББК 87.3(4/8)
Ә 19

Бас редактор: Мұналбаева Үмітхан Дәуренбекқызы
ҚР Ұлттық академиялық кітапхана басшысы, педагогика ғылымдарының
докторы, профессор

Ғылыми редактор: Төрегелді Тұяқбай

Құрастырушы: Мұқатаева Ж.Қ.

Ұйымдастыру комитеті: Қожабекова Ә.М., Назырова С.С.

«Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман» «Abu Nasr al-Farabi's legacy and modernity» «Наследие Абу Насыр Аль-Фараби и современность» Халықаралық онлайн конференциясы 2020 жылғы 22 сәуір: Мақалалар жинағы. – Нұр-Сұлтан, 2020. – 180 б.

ISBN 978-601-7812-59-1

Жинақта Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі мен Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасы ұйымдастырған «Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман» «Abu Nasr al-Farabi's legacy and modernity» «Наследие Абу Насыр Аль-Фараби и современность» Халықаралық онлайн конференциясының қатсушыларының баяндамалар және мақалалар ұсынып отыр.

УДК 1/14 (063)
ББК 87.3(4/8)
Ә 19

ISBN 978-601-7812-59-1

©Қазақстан Республикасының
Ұлттық академиялық кітапханасы, 2020

МАЗМҰНЫ

Мазмұны	5
Алғысөз	7
Предисловие	10
Муналбаева Умитхан Дауренбековна «Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман»	14
Эдуардо Канетто «Наследие Аль-Фараби и современность»	18
Сулейман Махмуд Зайдия «Жизнь и деятельность Абу Насыр Аль-Фараби»	21
Абдулла Жұмашев «Әбу Нәсір әл-Фарабидің елі»	28
Жақыпбек Алтаев «Әл-Фараби мұрасының қазақ даласына қайта оралуы»	50
Султонзода Соки Аслон «Әл-Фараби оқуларындағы материя мен әлем мәселелері»	62
Токоева Гулдана Самидиновна «Проблема человека в миропонимании Аль Фараби»	74
Айнура Дурбелиновна Курманалиева «Қазақты әлемге танытудағы әл-Фараби мұрасының рөлі»	82

Сулейменов Пірімбек Мұханбетұлы «Әл-Фараби мұрасы адамзаттың рухани асыл қазынасы»	91
Бейсенбай Бекжан «Отырардан басталған жол»	98
Жанболат Хумархан «Әл-Фараби Ілімінде шариғат ұғымы»	116
Құдабай Қанат Ибадуллаұлы «Әл Фараби зерттеулеріндегі кейбір музыкалық аспаптардың қазақ халқының ұлттық музыкасында кездесуі»	123
Иманбаева Ж.М. «Аль-Фараби и диалог культур»	131
Карта нахождения известных рукописей Абу Насыр Аль-Фараби	136
Әл-Фараби ғылымының классификациясына сәйкес библиографиялық көрсеткіш	145
Библиографический указатель согласно Классификации наук Ал-Фараби	153

«Әл-Фараби – бұл адамзаттың жоғары деңгейге ұмтылу жолындағы маңызды дәуірі. Қазақ халқы әл-Фарабиді орта ғасырларда да, қазіргі қаршиптаған XXІ ғасырда да адамзаттың зиратын ұлы тұлғаларының қатарына қойып құрметтейді. Шығыс пен Батыстың ұлы ұлдарының керуені бүгін бүкіл адамзатпен бірге оны үйлестіре және қолдай отырып алдыға жылжиды. Оның тыңдаған жылдар бұрын жазған шығармалары, мол тұрасы қазіргі уақытта бізге ерекше қажет!»

*Қазақстан Республикасының Президенті
Қасым-Жомарт Тоқаев*

АЛҒЫСӨЗ

Әбу Насыр ибн Мұхаммед әл-Фараби (Alpharabius) – философ, математик, музыка теоретигі, Шығыс ғалымы. Орта ғасыр кезіндегі шығыс философия өкілдерінің бірі. Әл-Фараби-Аристотельдің («екінші ұстаз» деген оның лақап аты) және Платонның шығармаларындағы пікірлердің авторы. Оның еңбектері ибн Синнің, ибн Баджудің, ибн Туфайлдің, ибн Рушданың, сондай-ақ орта ғасырлық Батыс Еуропаның философиясы мен ғылымына әсер етті. Оған Отырар кітапханасының құрылуы тікелей байланысты.

Әл-Фараби философиясы келісім мен диалог мәдениетін жүзеге асыру миссиясын орындады. Ол философиялық білімнің тұрақты мәдениетаралық және тұлғааралық диалог ретінде өмір сүру тәсілін түсінді, онда толеранттылық қоғам мен адам болмысының негізін қалаушы қағидат ретінде қарастырылды.

Қазақстан қоғам өміріндегі дінге және оның рөліне «дұрыс» қарым-қатынасты қалыптастыруға әл-Фарабидің философия мен діннің арақатынасы туралы тарихи әзірленген Тұжырымдамасы

адам болмысының және қоғам өміріндегі идеологиялық реттеуіштердің тәсілдері ретінде ықпал етуі мүмкін еді.

Онда Әл-Фараби философияның прерогативін көрсетті – «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастарын» қалыптастыруда, оның терең ағартушылық онтологиясы болып табылады. Оның идеялары адамзат жердегі ғана емес, одан тыс жерлердегі оқиғаларға өзінің қатыстылығын, сонымен қатар барлық болып жатқан оқиғалар үшін терең жауапкершілікті сезінетін жаһанданған әлемнің мәдениетіне ие болды. Әрбір адам табиғи әлемді сақтау және әлемдік оқиғалармен процестерге қатыстылығы үшін жеке жауапкершілікті түсінуге барынша жақындап келеді. Әл-Фараби өзінің әлеуметтік-саяси көзқарастары сияқты кемел адамның идеалын жүзеге асырған қоғамдағы тұлғаның жетекші ролін көрсетті. Оның мемлекет және оны дұрыс басқару туралы идеялары, мемлекеттік құрылыста адам және қоғамдық болмыстың жоғары мәні мен құндылықтары ретінде әлем құру құрылысында онтологиялық тұрғыдан негізделген қағидаттарды жүзеге асыруға қабілетті билеушінің жоғары миссиясы Қазақстанның қазіргі тарихында өзектендіріледі. Әл-Фараби жоғары идеалдарды жүзеге асыратын қоғам қандай болу керектігін көрсетті. Ал бұл міндет заманауи Қазақстанның алдындағы негізгі міндеттердің бірі.

Фараби үлкен ғылыми мұра қалдырды: оған 160-тан астам трактат тиесілі. Бұл еңбектерден бізге әлемнің көптеген тілдеріне жазылған және аударылған (араб, парсы, түрік, латын, неміс, француз, орыс, қазақ, өзбек, тәжік және т.б.) ойшылдың 80-нен астам шығармалары жетті. Әл-Фараби шығармашылығына отандық және шетелдік ғалымдардың көптеген зерттеулері арналған.

Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр Әл-Фарабидің мерейтойы ЮНЕСКО-ның айтулы күндер мен оқиғалар күнтізбесіне енді. Осы күнге орай Ұлттық академиялық кітапхана Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің қолдауымен 2020 жылдың 22 сәуірінде сағат 15.00-де 1150 жылдығына арналған «Әбу Насыр Әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман» атты халықаралық онлайн конференция өткізді. Facebook, Instagram-да Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасы (Нұр-сұлтан) беттерінен тікелей эфирде көрсетілді.

Конференцияны Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт

министрлігінің қолдауымен Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасы ұйымдастырды.

Әл-Фарабидің 1150 жылдығына арналған «Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция мақалалар жинағы онлайн конференция барысында Италия, Қазақстан, Қырғызстан, Сирия, Тәжікстан, Түркия ғалымдарының ғылыми мақалалары мен баяндамаларын қамтиды. Конференцияға қатысушылардың баяндамалары ғылыми жағынан маңызды және өзекті болып табылады.

Қатысушылар атап өткендей, осы жылы аталған конференция бірінші халықаралық кездесу болып табылады, онда фарабитану ғалымдары жұмыс істеу және іздеу үшін жаңа тақырыптарды көтере алды. Сондай-ақ, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі мен Ұлттық академиялық кітапхананың маңызды жұмысы атап өтілді. Бұл конференция Әл-Фарабидің бай мұрасын әр түрлі елдерде зерттеу бойынша әрі қарай жемісті ғылыми жұмыстың басталуын қалағаны жөнінде үміт білдірді.

Халықаралық конференция кітапхана пайдаланушылары, ғалымдар, оқытушылар, студенттер және көпшілік оқырмандар арасында үлкен қызығушылық тудырды. Көрулер саны 7 мың көріністі құрады, 3000-ден астам оң пікірлер, 1500 репост. Бұл көрсеткіштер қоғамның әл-Фараби мұрасын зерттеуге деген қызығушылығын растайды.

«Аль-Фараби – целая веха на пути стремления человечества к совершенству. Казахский народ почитает аль-Фараби, приписывая его к пантеону лучших сынов человечества, как в эпоху средневековья, так и в нынешнем ускоренном XXI веке. Караван великих сынов Востока и Запада и сегодня следует вместе с человечеством, гармонизируя и поддерживая его. Их труды, написанные тысячелетия назад, особенно необходимы нам сегодня»

*Президент Республики Казахстан
Касым-Жомарт Токаев*

ПРЕДИСЛОВИЕ

Абу Наср ибн Мухаммед Аль-Фараби, употребительное сокращение имени – Аль-Фараби (Alfarabi) – философ, математик, теоретик музыки, учёный Востока. Один из крупнейших представителей средневековой восточной философии. Аль-Фараби – автор комментариев к сочинениям Аристотеля (отсюда его почётное прозвище «Второй учитель») и Платона. Его труды оказали влияние на ибн Сину, ибн Баджу, ибн Туфайля, ибн Рушда, а также на философию и науку средневековой Западной Европы. Ему приписывается создание Отрарской библиотеки.

Аль-Фараби имел возможность очень рано познакомиться в подлинниках с произведениями Аристотеля, Платона и других древнегреческих философов, став одним из основоположников восточного перипатетизма, в связи с чем, он получил прозвание «Второй Учитель» после Аристотеля. Он оставил после себя богатое научное наследие – около 200 трактатов, которые охватывают самые различные отрасли знаний. Фараби прокомментировал «Категорию», «Герменевтику», «Тофику», «Категории», «Аналитику» (1-ю и 2-ю), «Софистику», «Риторику», «Логику» и «Поэтику» Аристотеля,

а также “Введение в философию” Порфирия и других древнегреческих мыслителей. Из оригинальных работ Фараби наиболее известны трактат “Жемчужины премудрости”, “Трактат о взглядах жителей добродетельного города”, “Философские трактаты” и “Большая книга о музыке”, которая принесла ему известность в Средневековой Европе.

Переводы трудов Аль-Фараби на латынь и иврит в средневековой Европе осуществлялись с очень давнего времени (XII–XIII вв.), а в 1930–1932 гг. в Париже был опубликован перевод на французский язык первой части одной “Большой книги о музыке”, осуществленный французским ученым Эрланже.

Имя аль-Фараби прочно вошло в историю мировой науки и культуры. Его труды, оказав большое влияние на европейское Возрождение, стали связующим мостом для сближения культур и философий Запада и Востока.

Абу Насыр Аль-Фараби оставил огромное научное наследие: ему принадлежит более 160 трактатов. По более или менее верным подсчетам, из этих работ до нас дошли более 80 произведений мыслителя, написанных и переведенных на многие языки мира (арабский, персидский, турецкий, латинский, немецкий, французский, русский, казахский, узбекский, таджикский и др.).

Философия аль-Фараби выполнила миссию осуществления культуры согласия и диалога. Она осознала способ существования философского знания как постоянного межкультурного и межличностного диалога, где толерантность рассматривалась как основополагающий принцип бытия общества и человека. Выработке «правильного» отношения к религии и к ее роли в жизни казахстанского общества могла бы способствовать исторически разработанная концепция аль-Фараби о соотношении философии и религии как способов бытия человека и идеологических регуляторов в жизни общества. В ней аль-Фараби показал прерогативу философии – светоносного аналога истечения Первосущего – в формировании «взглядов жителей добродетельного города», ее глубинную онтологию просвещения. Его идеи оказались востребованными культурой глобализирующегося мира, где человечество все более осознает свою причастность к событиям не только на Земле, но и за ее пределами, более того, глубокую ответственность за все

происходящее. Каждый человек все более приближается к пониманию личной ответственности за сохранение природного мира и причастности к мировым событиям и процессам. Аль-Фараби показал ведущую роль личности в обществе, которая воплотила в себе идеал совершенного человека, каковым в его социально-политических взглядах являлся мудрый государственный правитель. Его идеи о государстве и правильном управлении им, высокой миссии правителя, способного воплотить в государственном устройстве принципы, онтологически укорененные в строении мироздания как высшие смыслы и ценности человеческого и общественного бытия, актуализируются в настоящей истории Казахстана. Аль-Фараби показал, каким должно быть общество, воплощающее в себе высокие идеалы. А эта задача стоит перед современным Казахстаном в качестве ключевой.

40-я Генеральная конференция ЮНЕСКО, прошедшая в парижской штаб-квартире Организации с 12 по 27 ноября 2019 года, приняла специальную резолюцию о включении в международный календарь памятных дат на 2020 год 1150-летия великого ученого и философа средневекового Востока Абу Насыра Аль-Фараби.

К данной дате Национальная академическая библиотека при поддержке Министерства культуры и спорта Республики Казахстан 22 апреля 2020 года в провела Международную онлайн конференцию «Абу Насыр Аль-Фараби», посвященную 1150-летию Аль-Фараби. Онлайн конференция прошла на основе программы Zoom и транслировалась в прямом эфире с социальных страниц Национальной академической библиотеки Республики Казахстан (г.Нур-Султан) в Facebook и Instagram.

Организаторами конференции выступили Национальная академическая библиотека Республики Казахстан при поддержке Министерства культуры и спорта Республики Казахстан.

Настоящий Сборник статей Международной научно-практической конференции к 1150 летию Аль Фараби «Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман» «Abu Nasr al-Farabi' s legacy and modernity» «Наследие Аль-Фараби и современность» содержит доклады, прозвучавшие в ходе онлайн конференции и научные статьи ученых фарабистов из Италии, Казахстана, Киргизии, Сирии,

Таджикистана, Турции. Выступления участников конференции актуальны и важны с научной стороны.

Как отметили сами участники, в этом году данная конференция явилась первой международной встречей, на которой ученые фарабиеведы, самого высокого ранга смогли поднять основные новые темы для работы и поиска. Была выражена надежда, что данная конференция заложила начало дальнейшей плодотворной научной работе по изучению богатого наследия Аль-Фараби в разных странах.

Международная конференция вызвала большой интерес среди пользователей библиотеки, ученых, преподавателей, студентов и широкого круга читателей, количество просмотров составило 7 тысяч просмотров, более 3000 положительных комментариев-отзывов, 1500 репостов. Данные показатели подтверждают заинтересованность общества в изучении наследия Аль-Фараби.

Муналбаева Умитхан Дауренбековна
ҚР Ұлттық академиялық кітапхана басшысы,
педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Құрметті жиналған қауым!
Қадірлі әріптестер!

Биыл 2020 жылы әлемге әйгілі ойшыл, философ, музыка зерттеушісі, социолог, математик, физик, астроном, ботаник, лингвист, ғалым, Орта ғасыр кезіндегі шығыс философия өкілдерінің бірі Әбу Насыр Әл-Фарабиге 1150 жыл!

Биыл ӘЛ-ФАРАБИДІҢ мерейтойы ЮНЕСКО қамқорлығымен халықаралық деңгейде кеңінен аталып өту жоспарға ілінді.

Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің қолдауымен шығыс ғалымы Әбу Насыр Әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойына арналған «Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман» тақырыбындағы халықаралық онлайн конференцияға қош келдіңіздер!

2019 жылдың тамыз айында Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылы өтуі тиіс ауқымды шараға байланысты әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойына дайындалу және өткізу жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы қаулыға қол қойған болатын.

Әл-Фараби – көрнекті ойшыл, өзінің замандастарының арасындағы ең ірі ғалым, философ және Аристотель жолын жалғастырушы. Өзінің білімділігі мен сауаттылығының арқасында атауына ие болды. Әл-Фарабидің шығармашылық мұрасы орасан зор.

Білімге деген құштарлығының арқасында дана бабамыз ӘБУ НАСЫР әл-Фараби ғылым мен білімнің ордасы саналған Дамаск, Халеб, Каир, Шаш, Самарқан, Бұхара, Мерв, Нишапур, Рей, Хамадан қалаларында да болып, білімін үнемі жетілдіріп отырған.

Артынан 150-ге жуық философиялық және ғылыми трактаттар қалдырған.

Біздің бұл конференцияны өткізудегі мақсатымыз Әбу Насыр әл-Фарабидің бай шығармашылық және ғылыми мұрасына халықтың және жұртшылықтың назарын аудару, оның ғылыми мұрасын зерттеу және әл-Фарабидің ғылыми материалдар бойынша бірыңғай деректер базасын құру мақсатында бүкіләлемдік әл-Фарабитанушы ғалымдардың басқосу болып отыр.

Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми трактаттарының негізгі принциптерін талқылай отырып, ғылыми жұмыстардың бірыңғай дерекқорын және «Әл-Фараби әлемді біріктіреді» атты бірыңғай электронды база мәліметтерін құруды, «Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман» атты ғылыми жинақ шығаруды міндет етіп отырмыз.

Халықаралық онлайн конференция жұмысына Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркия, Италия, Сирия және т.б. елдерден қатысуда. Атап айтатын болсақ:

Жакып Алтайұлы Алтаев – Әл-Фараби орталығының ғылыми кеңесшісі, философия ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия кафедрасының профессоры. (Алматы қ., Қазақстан)

Эдуардо Канетта – ғылым докторы, Амброзиан академиясының профессоры, Милан қ., Италия)

Бекжан Мейрбаев Берікбайұлы – Әл-Фараби орталығының директоры, философия ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті.(Алматы қ., Қазақстан)

Абдулла Жұмашев – өлкетанушы, мәдениет қайраткері, Руханият-Әбу Насир әл-Фараби музейінің негізін қалаушы (Түркестан облысы, Шәуілдір ауылы, Қазақстан)

Конуралп Епжилосун Бей – ғалым, әл-фарабитанушы, Хаджи Байрам Вели университетінің профессоры.(Анкара қ., Түркия)

Бейсенбай Бекжан – өлкетанушы, жазушы (Түркістан облысы, Шәуілдір ауылы, Қазақстан)

Султонзода Соки Аслон – С.Айни атындағы Тәжік мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры. (Душанбе қ., Тәжікстан)

Палтөре Ықтияр Молдатөреұлы – Шығыстану факультетінің деканы, Философия ғылымдарының докторы, PhD(Алматы қ., Қазақстан)

Гульдана Самидиновна Токоева – философия ғылымдарының докторы, Жалал-Абад мемлекеттік университетінің профессоры(Жалал-Абад қ, Қырғызстан)

Куранбек Асет Айбайұлы – Әл-Фараби орталығының ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Жанболат Хумархан – Әл-Фараби орталығының ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Әбуов Әмірекұл Ергешұлы – ҚР Мәдениет қайраткері, Философия ғ.д., профессор, Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің «Әлеуметтік қолдау және тәрбие істері» жөніндегі вице-президенті(Түркістан қ. Қазақстан)

Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасы қорында Әбу-Насыр әл-Фарабидың бірнеше кітаптары бар. Мәселен, «Он томдық шығармалар жинағы», «Адам және заман», «Қайырымды қала», «Таңдамалы трактаттары», «Музыка туралы үлкен кітап» және т.б. кітаптары мен мерзімді басылымдарда шыққан ғалымның еңбектері туралы мақалаларды оқуға болады.

Қазақстан қоғам өміріндегі дінге және оның рөліне «дұрыс» қарым-қатынасты қалыптастыруға әл-Фарабидің философия мен

діннің арақатынасы туралы тарихи әзірленген Тұжырымдамасы адам болмысының және қоғам өміріндегі идеологиялық реттеуіштердің тәсілдері ретінде ықпал етуі мүмкін еді.

Оның еңбектері ибн Синнің, ибн Баджудің, ибн Туфайлдің, ибн Рушданың, сондай-ақ орта ғасырлық Батыс Еуропаның философиясы мен ғылымына әсер етті. Оған Отырар кітапханасының құрылуы тікелей байланысты.

Әл-Фараби философиясы келісім мен диалог мәдениетін жүзеге асыру миссиясын орындады. Ол философиялық білімнің тұрақты мәдениетаралық және тұлға аралық диалог ретінде өмір сүру тәсілін түсінді, онда толеранттылық қоғам мен адам болмысының негізін қалаушы қағидат ретінде қарастырылды.

Әл-Фараби философияның прерогативін көрсетті – «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастарын» қалыптастыруда, оның терең ағартушылық антологиясы болып табылады. Оның идеялары адамзат жердегі ғана емес, одан тыс жерлердегі оқиғаларға өзінің қатыстылығын, сонымен қатар барлық болып жатқан оқиғалар үшін терең жауапкершілікті сезінетін жаһанданған әлемнің мәдениетіне ие болды.

Әрбір адам табиғи әлемді сақтау және әлемдік оқиғалар мен процестерге қатыстылығы үшін жеке жауапкершілікті түсінуге барынша жақындап келеді. Әл-Фараби өзінің әлеуметтік-саяси көзқарастары сияқты кемел адамның идеалын жүзеге асырған қоғамдағы тұлғаның жетекші рөлін көрсетті. Оның мемлекет және оны дұрыс басқару туралы идеялары, мемлекеттік құрылыста адам және қоғамдық болмыстың жоғары мәні мен құндылықтары ретінде әлем құру құрылысында онтологиялық тұрғыдан негізделген қағидаттарды жүзеге асыруға қабілетті билеушінің жоғары миссиясы Қазақстанның қазіргі тарихында өзектендіріледі. Әл-Фараби жоғары идеалдарды жүзеге асыратын қоғам қандай болу керектігін көрсетті. Ал бұл міндет заманауи Қазақстанның алдындағы негізгі міндеттердің бірі.

Халықаралық онлайн конференция жұмысын бастауға рұхсат етіңіздер, сөз кезегі баяндамашыларға беріледі.

Выступление
на Международной
онлайн конференции,
посвященной
1150-летию
аль-Фараби
«НАСЛЕДИЕ
АЛЬ-ФАРАБИ И
СОВРЕМЕННОСТЬ»

Эдуардо Канетто
Доктор наук, профессор академии Амброзиане
(Милан, Италия)

Дорогие друзья! Мне очень жаль, что сегодня я не могу быть с вами. Но так как вы прекрасно знаете, из-за сложной ситуации в Италии, и особенно в Милане, где я живу. Но вроде сейчас ситуация по заболеваемости коронавирусом идет на улучшение. Я хочу приехать к вам с не пустыми руками. Привезти вам копию древнего рукописного издания Аль-Фараби, которое находится в фондах библиотеки Амброзиане. Министр иностранных дел Казахстана во время своего визита в Милан, первым делом пришел в библиотеку, чтобы увидеть редкое издание Корана (копию которого, мы уже передали в фонд Национальной академической библиотеки Казахстана) и данную рукопись Аль-Фараби.

Я обещаю, что как только закончится пандемия коронавируса, сразу приехать в Казахстан и презентовать, как положено копию рукописи книги «Kitar of music» Аль-Фараби, которая находится у нас в фонде, в фонд Национальной академической библиотеки Казахстана.

Сегодня, я хотел бы характеризовать Аль-Фараби, как великого представителя в рамках мусульманской медицинской науки средних веков.

Это мое последние исследования по трудам Аль-Фараби. Мы все прекрасно знаем, что Аль Фараби был великим ученым в области философии, политики, логики и так далее. Но сегодня, особенно сегодня, в эти тяжелые дни борьбы с коронавирусом. Я хочу подчеркнуть ученого Аль-Фараби и других ученых Средней Азии в области медицины.

Абу Али Хусейн Ибн Абд Аллах Ибн Сина, которого мы знаем на Западе как Авиценна, смотрел на Аль-Фараби как на своего учителя. Эти великие люди считали, что добро народа является здоровье и хорошая политика должна заниматься, прежде всего, здоровьем народа. И здоровье народа происходит, прежде всего, от процветания экономики, а также от развития медицины. Медицина является одной из пяти заветов Корана, как вы прекрасно знаете, но она требует серьезного научного фундамента. Неслучайно пророк ислама сказал (это не из Корана, это из Хадиса), «Надо искать науку даже в Китае (имеется ввиду далеко)». Наука очень необходимая, особенно сейчас, но наука без уважения к человеку может оказаться опасной, как говорит ваша хорошая пословица «Жақсыменен жақын болсан қөнілін жетер, жаманменен жақын болсан басын кесер».

Неслучайно, главными соображениями о политике Аль-Фараби сравнивает управление государством с заботой о физическом здоровье народа. Надо подчеркнуть, что Абу Насыр Аль-Фараби раскрыл, сокровище греческой философской мысли через перевод своих неисторианских учителей, среди которых главным был Иохана Ибн Хаилак, они дали ему не только возможность узнать Аристотеля, а также произведения Платона и Гиппократ, великих греческих медиков. Это было время, диалога и выгодного

сотрудничества между христианами и мусульманами. Тогда больницы называли бимарестами, бимаресты – по персидски это покой. Они были открыты и для мусульман и для христиан. Благодаря знанию о лечебных травах ученые медики средних веков могли делать лекарства, медики того времени смогли установить пропорции и нормы употребления, дозы лекарств. Что интересно, именно мусульманские врачи средних веков смогли первыми различить оспу от кори.

Это короткий экскурс о роли медицинской науки средних веков в Средней Азии, я бы говорю о том, что значение трудов Аль-Фараби по медицине еще о конца не изучены и предстоит большая работа для всех ученых фарабиеведов.

Хочу сказать, что благодаря основателям библиотеки Амброзиане, сегодня мы имеем богатую коллекцию редких изданий и рукописей на арабском языке. И я хочу, пригласить на обучение и научную работу в фондах Амброзианской библиотеки, после окончания пандемии.

Всем хочу сказать, что все будет хорошо!!!

Всего хорошего!!! Здоровья и успеха!!!

Сулейман Махмуд Зайдия
профессор Университета города Дамаск,
директор Сирийского арабского культурного
центра в Париже
(г.Дамаск, Сирия)

АЛЬ ФАРАБИ – ВТОРОЙ УЧИТЕЛЬ

Привествую всех участников Международной онлайн конференции, посвященной 1150-летию Великого ученого Востока Абу Насыр Аль Фараби. Желаю всем успеха в работе, в научных изысканиях и крепкого здоровья всем, что очень важно в наше время.

Прежде чем начать разговор об обучении – энциклопедисте аль-Фараби несомненно величайшим исламском философе, – нужно взглянуть на жизнь этого Пророка, на богатое творческое наследие, на его выдающийся интеллектуальные способности во многих

Выступление
на Международной
онлайн конференции,
посвященной
1150-летию
аль-Фараби
«НАСЛЕДИЕ
АЛЬ-ФАРАБИ И
СОВРЕМЕННОСТЬ»

областях науки и искусства. За нравственную высоту и силу мысли ему был присвоен титул Муаллимассани – Второй учитель. Он достоин сравнения только с Аристотелем, Первымучителем, величайшим философом Греции. Именно, этот человек оказал огромное влияние на развитие исламского мировоззрения как в современном ему обществе, так и в последующие века вплоть до наших дней.

1-Личность Аль-Фараби

Абу-Насыр Мухаммад Ибн-Мухаммад Ибн-Тархан ибн-Узлаг аль-Фараби ат-Турки-Фараби, известный всему миру как Аль-Фараби в связи с названием места его рождения Фараба (территория современного Казахстана), родился около 870 (259 год по мусульманскому летоисчислению) в семье военачальника из привилегированных слоев тюрков, принявшего ислам.

Начальное образование получил на родине, где изучал естественные науки, в том числе математику и философию, а также турецкий, персидский, греческий языки

Стремясь познать мир, в возрасте 40 лет он покинул родные места и отправился в Багдад, являющийся тогда политической и научной и культурной Меккой Арабского Халифата.

Здесь он изучает труды деятелей «Бейт аль-хикма» переводчиков греческих авторов. До приезда в Багдад он не знал арабского языка, здесь он овладел арабским и другими языками. К концу жизни Аль-Фараби знал около 70 языков.

В этом городе он прожил около 30 лет, посетив впервые годы город Хоран, где Иохана ибн Хилян Аль-Хаким Аль-Наср, христианский правитель области, познакомлю его с основами логики. По возвращению в Багдад Аль-фараби стал заниматься философией.

В Багдаде он встретился с наиболее крупным мыслителем того времени Абу Бишр Мата ибн Юнис и записал с его слов комментарии к трудам Аристотеля по логике. Будущий философ углубился в изучение наследия Аристотеля, он обретает лёгкость восприятия идей совокупности задач и проблем, поставленных великим греком.

Бывший до этого судьей, Аль-Фараби так увлёкся античными науками, что оставил должность кади и посвятил себя целиком их изучению.

По легендам, он прочёл книгу Аристотеля «О душе» 100 раз, «Риторику» – 200, пока не выучил наизусть.

Ученого отличала скромность. Абу Насроднажды сказал, что, когда Аль-Фараби спросили о том, кто более сведущ в философии и античных науках, то он ответил: «Если бы я жил в его время, то был бы его лучшим учеником.»

В 941 году (330 год м.л.) он переехал в Дамаск. Стоик по этическим убеждениям и аскет по образу жизни, Аль-Фараби днём работал садовым сторожем, а ночью писал научные труды, в частности, закончил начатый в 940 году «Трактат о взглядах жителей добродетельного города».

Несколько последних лет он провёл при дворе правителя Алеппо (Халеба) Сайф-аль Дауле. Отсюда он совершил короткую поездку в Египет, где закончил начатую в Багдаде книгу «Гражданская политика». В Халебе произошло знакомство учёного со знаменитым поэтом того времени АбиТайеб Аль-Мутанаббий.

Вместе с правителем Аль-Фараби вернулся в Дамаск, где умер в 950 году (339 по м.л.) в возрасте 80 восьмидесяти лет и был погребён за стенами, кладбища Малые Ворота, в связи негативным отношением к нему реакционно настроенной части духовенства. Молитву по нему читал сам правитель.

Интерес к творческому наследию великого мыслителя Востока огромен во всём мире, о чём свидетельствуют многочисленные конференции, семинары, симпозиумы.

Конференция «Аль-Фараби и мировая цивилизация», приуроченная к 1100 годовщине со дня его рождения прошла в Москве. Семинары под лозунгом «Аль-Фараби и развитие науки и культуры в странах Востока» были организованы в городе Алма-Ата в Казахстане.

«Аль-Фараби и человеческая цивилизация» – тема конференции в Багдаде.

В 1975 году 1100-летний юбилей учёного был широко отпразднован в Дамаске в рамках «Недели науки», которая проводится ежегодно Высшим Советом по науке министерства высшего образования. На ней были заслушаны доклады о трудах великого мыслителя. В городском парке «Новый Дамаск», находящемся в районе Меззе

недалеко от улицы, носящий его имя, ученому был установлен памятный мемориальный бюст.

Подобные международных встречи, конференции и симпозиумы, направленные на расширение научного и культурного сотрудничества между различными народами дают возможность полноценного использования всего прогрессивного и демократического.

2 -Наследие.

Тематика трудов Аль-Фараби весьма обширна. Прежде всего его интересовали теоретические основания наук, их философский смысл. Комментаторская работа' ученого охватывала почти все сочинения Аристотеля, его Этику, Риторику, Поэтику, Метафизику, а также труды Птолемея и Евклида. Однако, большую часть трудов составляют его собственные сочинения, посвящённые вопросам математики, химии, астрономии, философии, анализу законов и категорий бытия, логики, этики, педагогики, музыки, вопросам государственного устройства и управления. Его работы подчас вызвали неоднозначную оценку в современном ему обществе.

Среди наиболее известных:

1-«Книга об определении и классификации наук», в восьми разделах, которой в строгом порядке перечислены науки того времени, определён предмет. исследования каждой.

2-«Книга о классификации ритмов», «Слово о музыке», где он, создатель первого восточного струнного инструмента, писал о решающем значении слуха в музыке и её канонах,

3-«Большая книга о музыке»-она является важнейшим источником сведений о музыке Востока и древнегреческой музыкальной системе.

4-«Трактат о взглядах жителей добродетельного города» -наиболее известный труд ученого.

5-«Книга о согласии взглядов Аристотеля и Платона», где при сопоставлении учений Аристотеля и Платона, автор подчеркивает не их различия, а более сходство, общность стремления к истине, познаваемой с разных сторон.

6-«Книга о стихе и риторике».

7-«Руководство по геометрическим построениям».

8-«Книга о постоянстве движения вселенной».

9-«О необходимости искусства химии».

10-«Комментарий к книге Платона о науке».

II-«Трактат о достоверном и не достоверном в приговорах звёзд».

3-Философия Аль-Фараби

A-Истоки философии:

Философские взгляды ученого черпались из двух источников: ислам и древнегреческая философия, представления Аристотелем и Платоном, а также философами Александрийской школы и их последователями.

Естественно, что ислам явился первым источником в силу его религиозной принадлежности и глубоких познаний в религиозной науке, основывающейся, по его словам, на внушении и образности.

А влияние греческой философии исходило из трёх направлений:

- работы Платона об этике и политическом устройстве,
- работы Аристотеля с рациональным подходом к вопросам логики и диалектики,
- наконец, современный мыслителю платонизм о концепции души и разума и теории сотворения мира

B-Отправные точки мировоззрения:

Рационализм.

Философия, в отличие от религиозного знания- эффективного рычага у воздействия на сознание простого народа - опирается на рациональные доказательства и логику, и ближе всего подходит к познанию истины и сущности бытия, к анализу научных идей, существовавших ранее.

Энциклопедичность.

Поле деятельности Аль-Фараби не ограничивалось только своими работами в области философии. Его перу принадлежит огромное количество комментариев и пояснений к широкому кругу трудов по прикладной математике, физике, астрономии, искусству и этике многих известных учёных.

После «Книги о согласии взглядов Аристотеля и Платона» он пишет свой главный и наиболее актуальный труд- «Трактат о взглядах жителей добродетельного города»- прекрасный сборник его

философских, политических, моральных и социальных взглядов.

Автор подчеркивает, что деятельный разум человека освещает ему путь в материальном и дековом мире, открывает человеку высокую истину. Но только достойные эту истину принимают и находят счастьем и бессмертием души.

Это же обстоятельство говорит в пользу того, что управлению обществом, государством должен осуществлять разумный и правитель-философ, выступающий одновременно и в роли религиозной общины. Тогда это общество становится «добродетельным городом», где население живет по законам справедливости и каждый выполняет свою отведенную ему в системе функцию. Это делает общество и людей счастливыми.

1. Аль-Фараби определил 12 прирожденных качеств, которыми должен обладать правитель физическое здоровье, включая требования иметь цельные и не поврежденные органы

2. хорошие когнитивные функции: понимать все, что ему говорится, в соответствии с намерением говорящего и реальным положением дел.

3. крепкая память

4. сообразительность и проницательность.

5. дар красноречия. я

6. умеренность в телесных удовольствиях (еде, питье, любви) и избежание праздных развлечений.

7. правдолюбие и ненависть к лицемерию и лицемерами

8. способность к обучению.

9. великодушие и благородство, стремление к возвышенным делам:

10. презрение к богатству и прочим мирским благам

11. любовь к справедливости и всемерные усилия к ее осуществлению, ненависть к несправедливости, неуклонное её пресечение и помощь жертвам.

12. целеустремленность и отвага в исполнении своих действий.

«Добродетельному городу», где население по-настоящему счастливо и господствует добро, где справедливый и мудрый правитель, которому верны и преданы жители, Аль-Фараби противопоставляет «порочные» города, где потеряны мудрость и справедливость,

где царит зло и невежество, а жители уделяют внимание только телесному здоровью, наслаждению и богатству.

Если мы сравним «Республику Платона» с «Трактатом о взглядах жителей добродетельного города», то обнаружим ряд сходств и различий.

Аль-Фараби не повторял идеи известного трека, великий учёный опирался на политические и этические принципы греческих философов, прежде всего Платона и Аристотеля, как на краеугольные камни и использовал социальные и духовные идеи древнего Востока, что дало ему в итоге возможность разработать собственную стройную прогрессивную теорию общественного устройства.

За свою долгую 80-летнюю жизнь Аль-Фараби стал свидетелем многих судьбоносных событий Халифата Аббасидов. В тот период волна политических событий достигла пика и государство было раздроблено на большое количество мелких государств, соперничающих между собой за власть.

Учёный принципиально стоял на позиции несогласия с происходящими изменениями во владениях Аббасидов, которые откатывали страну в эпоху реакционного феодализма и рабства мысли.

Жизнь Аль-Фараби может служить примером, ведя аскетический образ жизни, он прожил в мире с самим собой и в гармонии со своими мыслями и идеалами.

ӘБУ НӘСІР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ЕЛІ

*А*бдулла Жұмашев

әдебиетші, этнограф-өлкетанушы, музейтанушы,
Руханият-Әбу Нәсыр әл-Фараби музейінің негізін
қалаушы, Мәдениет қайраткері

1. Туған жер

Әлемдік өркениетте Отырар мен Фараб-Отырар оазисі тарихи-мәдени маңызы жағынан әлемнің жеті кереметіндей жеті ерекшелігімен айқындалған аймақ, қала-мемлекет болды. Археолог ғалымдардың зерттеулерінше Отырар мен Фараб-Отырар оазисінің әлемдік мәдени мұрадағы маңыздылығы мынада болған: бірінші-Отырар және онымен жапсарлас оазистер ежелгі отырықшылықтың, суармалы егіншілік пен қалалық өркениеттің орталығы болды; жартылай көшпелі, көшпелілер Отырарды өз қалам деген. Соғыстың сасық иісі

шыға қалса, жауға қарсы отырарлықтармен бірге соғысқан; екінші-Фараб-Отырар Ұлы Жібек жолындағы руханияттың алтын бесігі болған: қытай, еуропа, шығыс мәдениеттері мен өркениеттері, христиан, мұсылман, заростризм діндері, араб, парсы, түркі әдебиеттері тоғысқан ірі орталық осы оазисте қалыптасып, ортағасырлық Қазақстандағы тек экономикалық және мәдени өмірдің ғана орталығы емес, ғылыми ойдың да орталығы болды; Фараб, Отырар округтері адамзатқа әлемде теңдесі жоқ ұлы ғұлама ғалым-энциклопедист Әбу Нәсір әл-Фараби бастаған отыз ойшылды берді(әзірге белгілісі); үшінші-Отырар мен Фараб-Отырар оазисі Орталық Азия мен Қазақстанның саяси-экономикалық және мәдени тарихына зор үлес қосқан егін, мал шаруашылығы, қала мәдениеті қатар дамыған ерекше аймақ болған. Отырар Орта Азияның отырықшы егіншілік тараған оазистері мен мал шаруашылығы өркендеген Дешті Қыпшақты жалғастырған аралық өркениет болды. Осыған байланысты мұнда тайпалардың араласуы, мәдениеттердің бір-біріне әсері ерте дәуірден-ақ, басқа жаққа қарағанда қарқынды белең алған; төртінші-Отырар қазақ хандығының қалыптасуына ерекше үлес қосқан Дешті Қыпшақ даласының негізгі тұрғындары-қыпшақ тайпаларының мәдениетін танытқан ерекше өркениет болды; бесінші-ортағасырлық Отырар ескерткіштері қазақтың материалдық және рухани мәдениет генезисінің проблемаларын шешуде маңызды рөл атқарды; Отырар жазирасы қазақтың алғаш рет халық болып қалыптаса бастаған алтын бесігі болды. Сондықтан Отырарда жасалған әрбір қолөнер бұйымын қазақтың ұлттық төл бұйымы деуге болады. Оны бізге жеткен түпнұсқа қолөнер жәдігерлерінің қадым заманынан ғасырлар бойы өзгеріссіз келген пошымдық ұқсастығынан, нақыш-бояуларынан, дәстүрлі рулық таңба-белгілерінен айқын аңғаруға болады.(Өзбекәлі Жәнібеков); алтыншы-Ұлы түркі қағанатының батысындағы, Сырдария бойындағы бас қақпасы болған Отырар-ежелгі түрік мемлекеттілігінің орталығы болды; жетінші-заманында Орта Азиядағы ең үлкен ирригациялық құрылыстың бірі болған Орта ғасырдағы Отырар суландыру жүйесінің қазіргі сілемдері бойынша ғарыштық және аэрофото материалдарын қолдану арқылы археологиялық-топографиялық зерттеу

жүргізудің мүмкін болғандығы; зерттеу нәтижесі бойынша Оңтүстік Қазақстандағы суармалдылықтың ең дамыған формаларының аллювияльдық алқаптарда кең тарағандығының анықталуы (Оңтүстік Қазақстан облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Отырар ауданы. Алматы, 2007). Міне, осындай ерекшеліктерімен Отырар түркі әлемінде әлемдік өркениетке жетті. Бұл А.Н. Бернштам, Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, К. А. Ақышев, К.М. Байпаков, Л. Б. Ерзакович, В. А. Грошев, С. М. Ақынжанов, С. Ж. Жолдасбаев, Т. В. Савелева, Е.А. Смағұлов, Б. Нұрмұханбетов, Р. З. Бурнашева, В. Н. Настич, Ю. А. Мотов, М. Б. Қожа сынды тарих ғылымында төңкеріс жасаған археолог ғалымдардың пайымдаулары. Аталған зерттеушілердің ішінде алғаш рет Отырардың археологиясы мен тарихын жаңа археологиялық материалдар мен жазба тарихи деректер, ескерткіштер жөніндегі аңыздар арқылы жаңаша зерделеген ғалым Қожа Мұхтар Баһадүрұлы.

Ортағасырлық Фараб-Отырар иелігінің тарихи- географиялық аймағын мүмкіндігінше дәл айқындап берген атақты археолог ғалым Қожа Мұхтар Баһадүрұлының жазуынша (Қожа Мұхтар Баһадүрұлы. Ортағасырлық Отырар тарихы. Алматы, 2017.) оңтүстікте Төлеби бабамыз мәңгі тыныстаған Шашпен шекаралас, солтүстік шығыста Исфиджаптан (Сайрамнан) солтүстік-батысқа қарай Сырдарияның екі жағын Қызылқұм, Қаратау қапталдарын алып жатқан аймақ Отырар-Фараб уалаяты деп аталған. Бұл иелік әлемде теңдесі жоқ ұлы ғұлама ғалым жерлесіміз Әбу Нәсір әл-Фарабидің туған жері – қалың елі. Қазіргі географиялық өлшемұғыммен алғанда Мәңгілік Ел, Ұлы Дала. Тұңғыш Президенті-Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев болған қазіргі тәуелсіз Қазақстан Республикасы. Түркі (түрік) елдерінің (халықтарының) қара шаңырағы. Бұл Топан суда адамзаттың тұқымын сақтап қалған қасиетті Қазығұрт, Сайрамдағы сансыз бап, Әзіреті Сұлтан, Гауһар Ана, Маңғыстаудағы Пір Бекет, Баба Ата, Қарабура, Баба Түкті Шашты Әзиз, Асан Ата, Бәйдібек Ата, Домалақ Ана, Қошқар Ата, Ұкаша Ата, Сунақ ата, Әулиебұлақ, Гүлбаршын Ана сынды Әмби-Әулиелі Қазақстанның киелі жерлері. Әбу Нәсір әл-Фараби, Күлтегін, Қорқыт Ата, Қожа Ахмет Ясауи, Бейбарыс, Мұхаммед Хайдар Дулати, Әз-Тәуке, Абылай, Кенесары, Шоқан, Ыбырай, Абай, Құрманғазы, және басқа да

көптеген ұлы тұлғаларды дүниеге әкелген, қазақтың Ұлы Даласы. Ұлы Дала, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би т.б. билердің, Ортағасырлық бұл оазисті бүгінгі Түркістан облысының аумағымен шамалас деуге болады. Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Қарасай Қапал, т.б. батырлардың, Ұлы Дала күш атасы Қажымұқанның, ұлы сазгер, мемлекеттік әнұранның авторы Шәмшінің елі. Осы уалаяттың Сырдарияның сол жағалауындағы Фараб-Весидж (Уасидж)-Зернук-Оқсыз қалашығында 870 жылы Әбу Нәсір әл-Фараби туған. Қала қалдықтары (қала жұрты) қазір Оқсыз (Оксус) деп аталады. (К. Ақышев. Ертедегі ескерткіштер елесі. Алматы, 1976.).

Фараб-Весидж (Уасидж)-Зернук-(Зернұқ)Оқсыз (Оксус) қалажұртын 1900 жылы Н. В. Руднев, 1947 жылы Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы (А. Н. Бернштам), 1975 жылы Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы (К. А. Ақышев, К. М. Байпаков) зерттеген. Археолог ғалымдардың жазуынша (К. Ақышев, К. Байпаков, Л.Ерзакович, М. Қожа) Отырар мен Фараб алғашында екі уалаят болған. Сырдарияның сол жағалауындағы алқап Фараб, оң жағалауындағы Отырар деп аталған. Зерттеушілер бұған бір дәлел ретінде IX ғасырдағы араб тарихшысы ат-Табаридің еңбегінен деректер келтіреді. Осы Фараб ауданында, яғни Сырдың сол жағалауында Әбу Нәсір әл-Фараби өмірге келген. Бұл Сырдарияның Ақжар өткелінің тұсы. Ғұлама жерлесіміздің туған қаласының бір атауының «Зернук» болуының себебін археолог ғалым К. Байпаков былай түсіндіреді: «13 ғасырда қала Зернук деген басқа атпен белгілі болған болу керек. Сырдария өзеніндегі өткел қасында орналасқан. 13 ғасырдың ортасында Зернук қаласы армян патшасы Гетум саяхатының сипаттамасында аталады. Зернук атауының шығу тегі де қызықты. Әбу Абдаллах Херезмидің сөздігінде Зернук (Зурнук) шығырдың түрлерін білдіретін терминдер қатарында аталады. Суландыру жүйелерін зерттеу кезінде қала маңында бірнеше шығыр шұңқырлары мен шығырмен суландырудың кең таралғандығы анықталады. Осы жағдай Оқсызды Зернук қаласы деуге негіз береді. Оқсыз бен айналасында орналасқан егіншілік мекендер Оқсыздың оңтүстік-шығысында, 7км жерде Сырдариядан бастау алатын Ақарық магистралды арығынан суландырылған» (Оңтүстік

Қазақстан облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Отырар ауданы. Алматы, 2007).

Зернук –Оқсыз туралы қазірге дейінгі тарихи-археологиялық деректер бойынша толымды ғылыми пікір айтқан ғалым Мұхтар Қожа. Атақты археолог ғалым өзінің «Ортағасырлық Отырар тарихы» (2017) кітабының «Зернук-Зарнұқ», «Оқсыз» деген мазмұндық тақырыптағы зерттеуінде Зернуктың XIII ғасырда жазылған «Насаб-нама» шежіресінде «Зарнұқ» деп аталатындығын, В. В. Бартольдтың пікірінше, «зернух» термині су шығаратын «шығырды» білдіретіндігін, егестікке шығырмен су шығару тәсілінің Сырдария өзені бойында әлі күнге дейін пайдаланылатындығын айтады. Сондай-ақ, ғалым Е. И. Агеева мен Пацевичтер Зернук қаласының қалдығы деп Оқсызды санайтындығын, Н. В. Рудневтің төбенің атауын байырғы атау дейтінін, Оқсыз (Оксус) сөзінің негізінде байырғы иран сөзі жатқанын нақтылайды. Содан соң ғалым «Оксус-Оқсыз атауы көне түркі тіліндегі өзен-угуз сөзі болуы мүмкін» екенін, оған себеп «...аталған ескерткіш қасында Өгізсай, Өгізарық атты жер атаулары» сақталғандығын айта келе т.б. дәлелді деректер арқылы Оқсыз-Оксус сөзінің түп-төркінін дәйектей түседі. Ғалымның тағы бір құнды пікірі қазіргі Маяқұм ауыл округіндегі Рабат ескерткішін XIV ғ. басында «Қисса-Фабғузи» немесе «Қиссас-ұл әнбия» деген аттармен мәлім болған қолжазбаның авторы Насреддин Рабғузидің туған жері болған деген болжам айтқымыз келеді»деуі.

Ғалымдардың пікіріне музейдің ғылыми қызметкерлері, этнограф-өлкетанушы ретінде біздің (А. Жұмашев) қосарымыз: Отырарда Әбу Нәсір әл-Фарабидің музейін ашу үшін (Руханият Әбу Нәсір әл-Фараби музейі) ұзақ жылдар бойы ұлы ғалымның туған өлкесінен жәдігер іздестіргенімізде бір байқағанымыз, Оқсыз маңынан диханның кетпенімен, эксковатордың шөмішімен, желкүздан т.б. шығып қалған археологиялық жәдігерлердің арасынан ең көп кездесетіні шығырдың су тартатын (көтеретін) қыш ыдысы болатын. Жергілікті саз қоспаларынан күйдіріліп жасалған, көлем пошымдары әртүрлілеу болғанымен, негізінен классикалық үлгісі жағынан биіктігі 43см, ауыз диаметрі 13,7 см; мойын диаметрі 10,6см; бүйір диаметрі 20см; түп жағының диаметрі 6см болып

келетін шығыр ыдыстарындай адамзатқа пайда келтірген ауыл шаруашылығы құралы болмаған шығар.

Мұхтар Қожа Баһадүрұлы өзінің «Ортағасырлық Отырар тарихы» (2017) деген кітабында «Оқсыз қалашығы I-XV жатқызылады, Маяқұм ауылының солтүстігінде, 9, 5 км қашықтықта Ақжар деген жерде орналасқан», - деп жазады. Ғалым осы кітабында «... Оқсызтөбе қасындағы өткелді 1900 ж. Н. В. Руднев өз мақаласында Ешкіөлмес деп атайды: «... в виду переправы Ички-Улмес...». Н. И. Маевтың жазбаларына қарағанда жергілікті қазақтар Сырдариядан өту үшін қамыстан салдарды, не ағаш қайықтарды қолданған. Н. И. Маев «мұндай қайықтар Қоқанда, не Хиуада жасалған», - деп жазады (2. с. 96). Алайда қайық жасаумен және осындай қайықпен судың арғы бетіне адамдарды малымен, жүгімен өткізіп отырған қазақтың отбасылары болған. Ө. Жәнібековтың тікелей нұсқауымен Отырар ауданының тұрғыны, қайық жасаушы шебер Сыздықов Надайымбек жасаған ескі, дәстүрлі үлгідегі, бір темір шегесі жоқ ағаш қайық Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музей алаңында тұр. Ұстаның айтуынша, мұндай қайықты ішіне су кірмес үшін ешкінің майымен майлап отырған», - деп жазады. Ғалым бұл үлгідегі қайықтардың орта ғасырларда Отырар алқабын мекендеген елдің пайдаланғанын, оған әл-Масудидің 947-950 жылдары құрастырған. «Мурудж аз-захаб ва мадин ал-Джавахир» атты тарихи-географиялық энциклопедиясындағы: «дарияның суын, қаңтар айында ені 30 фарсақтан астам кеңістікке жайылатыны және төбе үстіндегі ауылдар мен ауқатты адам үйлеріне тек қайықпен баруға болады» деген дерегі, дәлел екенін айтады. Біз (А. Жұмашев) кезінде Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің бөлім меңгерушісі ретінде жоғарыда айтылған қайықты жасап жатқан тораңғыл тоғайдағы Сыздықов Надайымбек ұстаға әлденеше рет барып, қайықтың жасалу тәсілдерін Надайымбек ұстаның өз аузынан жазып алып, қайық бөлшектерін дайындау, құрастыру сәттерін фотосуретке түсіріп алдық. Мәселен, ұсталардың бөренелерді кесіп оны байтесемен, балтамен төрт қырлап шауып бұрғымен тесіп, жиде қазықпен шегелеп, қайықтың бөліктерін, құрастырып жатқан сәттері, қайықтың қарақұс, омыртқа тәрізді бөліктері фотосуретке жеке түсіріліп алынды. Қайықтың өлшемі: ұзындығы-9.75 м.; ені-2.35 м.; биіктігі-65 см.

Біз (А. Жұмашев) Қазақ қайығының осы үлгісі туралы «Отырар алқабындағы қолөнер» (2017) деген кітабымызда сөз еткенбіз. Қайықты суға салардан бұрын жарығын таза мата қиындысымен тығындап, сыртын ешкінің майымен майлап, ел болып құрбандыққа мал шалып, құран оқытқызған. Қайықты суға салған соң, кіріккенше ішіне сызаттап кірген судан дәм татқан. Қазақ қайығын отырарлықтар томар қайық деп атаған.

Қазақтың қайық жасаушы ағаш ұсталары ешкі майының қалыпты температурада тез қатып, суда еріп жібімейтін төзімді қасиетіне қарай қайыққа су өткізбейтін ерітінді материал ретінде пайдаланған. Яғни қайықтың сыртын ешкі майымен майлаған. Сондықтан Фараб-Отырар өлкесінде ешкінің тұқымы, Сырдария (Сейхун) өткелдерінде қазақ қайығы үзілмеген. Бұл отырарлықтардың өмір тіршілігінен туған тұрмыстық қажеттілік еді. Отырар алқабында, жалпы Қазақстанда ешкіге қатысты жер-су атаулары баршылық. Мәселен, қазіргі Түркістан облысының Отырар ауданындағы Маяқұм ауыл округінде Ешкіқора деген ауыл, Арыс ауданына қарасты Байыркұм ауылының маңында Ешкілікөл және осы көлден бастау алатын Ешкілі каналы, Ешкілі көлінің солтүстік батысында ортағасырлық Ешкілі қоныс орны бар. Бұл ескерткіштерді 2005 жылы «Көксарай барлау тобы» (жетекшісі Х. Айтқұл) зерттеген (Отырар. Энциклопедия. Алматы, 2005). Ешкілі қалашығын терең зерттеген археолог ғалым Мұхтар Қожа (Қожа Мұхтар Баһадүрұлы. Орта ғасырлық Отырар тарихы. Алматы, 2017).

«Ешбір жер жүзінің бір елінде Сырдария сияқты пайда келтіретін өзен жоқ», -деп ХҮ-ХҮІ ғасырларда Рузбиханның жазғанындай, Сырдария өзенінің бойын мекендеген халықтар қашанда көлік құралы ретінде өзен өткелдерінде қайықты пайдаланған. Мәселен, Сырдарияның Отырар алқабы тұсында өткелдерінің орны, қайықшылардың есімі-Ақжардағы Әлі, Маяқұмдағы Әбді, Шеңгелдідегі Сағынтай, соңғы ұстасы Надайымбек Сыздықұлы ел есінде қалған. Сыр елі қайықты тек Сырдариядан ары-бері өткенде ғана емес, өзеннің «Бота тасу», «Тайлақ тасу» дейтін тасуларында үйді-үйге баруға пайдаланған.

Тұңғыш Президент - Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 1990 жылы-13 мамырда (бұрынғы басылымдарда 15 деп қате

көрсетілген, –А.Ж.) Отырарға келгенде Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің ашық аспан астындағы экспозициясына Өзбекәлі Жәнібековтың пәрменімен қойылған атақты ұста Сыздықұлы Надайымбек шапқан қазақ қайығының құрылысымен танысып тұрып: «Шіркін, халқымыз не деген ғажап шебер болған Сырдария өткелдерінен әрі, бері өту үшін көлік құралы ретінде осындай қайық жасап алған. Біз әлі ол өткелдерге көпірлер салатын боламыз», деп нық сеніммен айтқан болатын. Кейін Тұңғыш Президентіміз-Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев пәрменімен Сырдарияның Мырзашөл (Мақтаарал) Шардара, Балтакөл өткелдерінен көпірлер салынды.

Кезінде, орта ғасырда Әбу Нәсір әл-Фараби бабамыз Сырдарияның сол жағалауындағы өзінің туған қаласы Фараб-Оқсыздан өзеннің оң жағындағы Отырар медресесіне оқуға Ақжар өткелі арқылы осындай қайықпен өтуі мүмкін. Қазіргі ұрпақтың парызы да, міндеті де аталған Ақжар өткелін Әбу Нәсір әл-Фараби өткелін қайта қалпына келтіріп ең болмағанда аспалы көпір салып, қазақ қайығын жүргізу. Сөйтіп, келген туристерді төте жолмен әлемде теңдесі жоқ ұлы ойшылдың туған қаласына шаршатпай, шалдықтырмай жеткізу. Бұл игілікті іс-Әбу Нәсір әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойына үлкен тарту болар еді.

Әбу Нәсір әл-Фарабидің қауға тартып, мейірі қанып су ішкен бір құдығы Қызылқұм құдықтары болған. Қызылқұм Фараб уалаятындағы Әмудария мен Сырдария өзендерінің арасын алып жатқан құмды шөл. Ақжар өткелінің батыс жағындағы құмды алқап. Оқсыздың тұсы. Археолог ғалым Мұхтар Қожа «Қызылқұм» топонимінің қызыл және құм сөздерінен тұратындығын, бұл атаудың Я. П. Гавердовскийдің «Қырғыз-қайсақ халқы мен еліне шолу» атты қолжазбаларында (1809ж.), А. И. Левшиннің 1832 жылғы «Қырғыз-қазақ, қырғыз-қайсақ ордалары мен далалары сипаттамасы» деген еңбегінде, т.б. жазбаларда кездесетіндігін жазады. Сондай-ақ ғалым қазақтардың «қызыл» деп қырманда жел күшімен, ағаш күрекпен желпіп суырылып тазартылған дәнді дақылдардың суырындысын айтатындығын айта келе, Қызылқұмда да желпудің табиғи процесі жүретіндігін, сондықтан Қызылқұм «желпуден өткен құмдар» дегенді білдіреді. Қызылқұмның үйілген төбелері

жиналған астыққа ұқсас болады дейді (Түркістан-руханият бесігі. Нұр-Сұлтан, 2019).

Қызылқұм қапталы Фараб-Отырар-Оқсыз елінің қысқыстау, жаз-жайлауы-тыныс-тіршілік кеңістігі болған. Әбу Нәсір әл-Фарабидің балалық шағында ізі қалған аса қасиетті киелі жер.

Отырар мен Фараб-Отырар алқабында оқу-ағарту жұмыстары қилы заманда үзіліп, қайта жалғаса берген. Сол қайта жалғасқан оқу орындарының бізге жеткен кейбірінің белгілісі Сырдың оң жағалауы мен Қаратау қапталындағы Қарнақ, Шаян, Сарыкөл, Шілік, сол жағалауындағы Икрам Ишан жұма мешітінің жанындағы Ақкөл медресе мектебі мен Оқсыз маңындағы Сумағартөбеде ашылған, Тіней мешітіндегі Айтбай ақын қайта ашқан мектеп еді. Айтбай Белгібайұлы 1888 жылы Әбу Нәсір әл-Фарабидің туған жері Оқсыз қалажұртының солтүстік жағындағы Тартоғай, (Ақынтоғай) деген жерде туған. Айтбай ақын авторлық ауыз әдебиетінің өрелі бір өкілі болып саналады. Айтбай ақынның сауатын ашқан алғашқы ауыл мектебі икрам Ишан жұма мешітінің жанындағы Ақкөл медресе-мектебі. Медреседе Айтжан дамулла сабақ берген. Бұл кісі атақты Әубәкір қарының әкесі. Айтбай медреседе осы Әубәкір қарымен қатар оқып, онымен жандос болады. Екеуі де Икрам Ишан назымдарын жатқа алып, оқуларын әрі қарай атақты Қарнақ медресесінде жалғастырған. Ғұлама ғалым Бейсенбай Кенжебаевтың шәкірті Құлбек Ергөбектің: «Айтмұхаммед те осы Қарнақта оқып, «Айтбай молда» атанып шыққан. Бірге оқыған Әубәкір досы-қары атанып шыққан.» -деуі осыдан. Айтбайдың білім алған соңғы оқу орны-бүкіл Орта Азия әдебиет қайраткерлерінің білім ордасы болған Бұхардағы Көкілташ медресесі...

Оқсыз өңіріндегі Айтбай ашқан оқу орны туралы байырғы ұстаз Әбуов Ізтай өз естелігінде (естелік музей қорында сақтаулы) былай деп жазады: Сумағартөбенің маңында шоғырланған жатақ елдің балалары Тіней мешітінде оқыды. Мектептің мұғалімдері мен -Әбуов Ізтай, Белгібаев Айтбай еді. Оқу «Ұсули жадит» жүйесімен оқытылды. 1920 жылдың екінші жартысында азамат соғысынан қашқан Ақанаев деген татар мектепке мұғалім болып келді. Ол алғаш рет орыс тілі, физкультура пәндерінен сабақ берді. Сол кезде оқыған балалардың көбі кейін партия, совет қызметкері болды.

Солардың ішінде кейін ғалым болған Әбді Тұрсынбаев, Әбіш Байтанаев еді...» Қазір Маяқұм ауыл округінде екі орта мектеп бар.

Шіліктегі мешіт-медресені Меңлібай қажы ашқан. Меңлібай қажы Қаһф сүресіндегі «Ей Мұхаммед! Құран тәңірің тарапынан жіберілген ақиқат ілім» деген алла сөзінің кәмілдігімен Меккеге екі рет түйемен қажылыққа барып, қажылық-Алла алдындағы бес парыздың бірін орындаушылық, мешіт, медресе ашқан ілімділік, ұлтжандылық, сол Құран аяттарында айтылған Алланың Адам ризығы үшін жаратқан төрт түлік малын, бау-бақша, егісін өсіріп, шаруа-кәсібилік, тектілік қасиеттерін балалары Есжанның, Смайыл мен Құртайдың бойларына дарытып, дамытып, ой-саналарына сіңіріп, ата салтын, атамұрасын мәңгілік етті. Аналары Қалжанның ақ сүтімен дарыған бұл қасиеттер текті ұрпақты қалыптастырды. Меңлібай қажының қазіргі ұрпақтары Сейітжан да, Бибіхадиша қажы анамызда, оның балалары Керімжанда, Серікжан мен Әлімжан, Мәлікжан мен Әділжан да, басқа ұл-қыздары да ел-жұртының экономикасына, ғылым мен мәдениетіне өлшеусіз үлес қосқан зиялы да текті қайраткер азаматтар болды. Әбу Нәсір әл-Фараби бабасының басына туған жер топырағын салып, қабір топырағын туған жеріне-Арыстанбаб мазаратына салған алаштың ардақтысы Әлімжан Құртаев осы әулеттен шыққан. 2006 жылы Сирия араб Республикасына Қазақстан делегациясының құрамында аудан әкімі ретінде барған Құртаев Әлімжан Сейітжанұлы 2019 жылдың 4-12 қыркүйек күндері Қазақстан делегациясы құрамында ҚР Парламенті Сенатының депутаты ретінде арнайы іссапармен Түркияның Стамбул, Ливанның Бейрут, Сирияның Дамаск қалаларына барып қайтты. Мақсат Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына арналған Жолдауында, Тұңғыш Президент – Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры», бағдарламалық мақалаларындағы негізгі мақсат-міндеттерді жүзеге асыру мақсатында Әбу Нәсір әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойының қарсаңында бүгінге дейін атқарылған жұмыстардың қортындысын көріп, келер жылы әлемде теңдесі жоқ ұлы ғұлама ғалымның мерейтойы шеңберінде қандай іс-шаралар іске асырылуы керектігін жоспарлап нақтылау керек болатын.

Иссапар Әбу Нәсір әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің ұйымдастыруымен (ректоры Ғалымқайыр Мұтанов), Қазақстан Республикасының Ливандағы Консулдығының және Сирия Республикасының Қазақстандағы құрметті елшісі Самир Әли Дерехтің қолдауымен жүзеге асты. Қазақстандық делегация Әбу Нәсір әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойына байланысты мемлекеттік деңгейде мемлекетаралық ауқымда атқарылуға тиісті аса маңызды іс-шараларды нақтылап қайтты.

Шілік-кейінгі неолит пен ерте қола дәуірінде-ақ, адамдардың тұрағы болған, 1750-53 жылдары Отырардың соңғы тұрғындары келіп қоныстанған аса қасиетті жер. (А. Жұмашев. Есжан атаның жуазы. Алматы, 2009.).

Сарыкөл медресесін Оспан әжі ашқан. Оспан әжінің баласы, арыстық қария Маханбетсалы Оспанұлы Бегалиевтың айтуынша әкесі Оспан әжі Бұхарадағы Көкілташ медресесін бес жыл, Арабстанда, Меккеде көп жыл оқып, еліне, Сарыкөлге келіп медресе ашып, бала оқытқан ғұлама кісі екен. Сарыкөлдегі (Отырар ауданы) Төлеңгітөбе қала –жұртының маңы Оспан әжінің ата-бабаларының қонысы болған. (Халықаралақ туркология конгресі. «Мәдени ықпалдастық және өркениеттер бірлігі» баяндамалар жинағы. Түркістан, 2013.).

Ортағасырлық Отырар, Фараб-оазисіндегі мәдениет және дін туралы археолог ғалым Мұхтар Қожа Баһадүрұлы өзінің «Ортағасырлық Отырар тарихы» (2017) кітабында терең талдап жазған.

Қазақ әдебиетінің аса мол, аса бай саласы ауыз әдебиеті-фольклоры десек, Қаратау, Қазығұрт атырабы мен Сыр бойында осы рухани ескерткіштің көркем үлгілері-тұрмыс-салт жырлары, ертегілер, батырлар жыры, ғашықтық жырлар, айтыстар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, шешендік сөздер, балалар фольклоры т.б. ел аузында сақталып жеткен. Оңтүстік елі ерекше өнерпаз, суырып салып айтуға шебер болған. Қыз ұзату, келін түсіру, шілдехана, тұсау кесу, баланы атқа отырғызу т.б. той-томалақтар көп жағдайларда нағыз мереке салтанатқа айналып жататын. Мұнда айтыстың аса бір қызық түрі-қыз-келіншектің тұсына жігіттер келіп өлең айтып, сөз таластыру дәстүрі сақталған.

Қазақ халқының ауыз әдебиетін Әбубәкір Ахметжанұлы Диваев қатарында жинаған отырарлық ақын Майлықожа Сұлтанқожаұлы болды. Қаратау, Қазығұрт атырабы ақындарының шығармашылық мұрасын жарты ғасырға жуық жинап, зерттеп, құрастырып, жарыққа шығарып, әдебиет тарихының күнгей ақындарына қатысты тарихатты тарауларын жазған ұлы ғалым, ұстазымыз Әсілхан Оспанұлының жазуынша Майлықожа қазақ ауыз әдебиетінің сақтаушысы, насихатшысы, шебер өңдеушісі болған (Майлықожа. Жинап, зерттеп, жариялай жүріп құрастырған әдебиетші Әсілхан Оспанұлы. Алматы, 2005.). Майлықожа шығармашылығының бұл жаңа қыры туралы «қазақ фольклористикасының тарихы» деген кітапта (1988). «Диваев қиссаларды және халық поэзиясын жатқа білетін, өз ойынан да шығаратын сегіз қырлы талант иесі Сұлтанқожаұлы Майлықожадан лирикалық өлеңдер мен ғашықтық жырларды, ертегілер мен мысқыл өлеңдерді, соның ішінде қазақ арасына кең тараған «Алдар көсе» мен «Шық бермес Шығайбай», «Жиренше» жайындағы әңгімелерді жазып алады», - деп жазылыпты. Майлықожа ақынның қазақ ауыз әдебиетіне сіңірген осынша ерен еңбегінің елесіндей музей қорында шығыс жырларын өзінше жырлап, қазақ ауыз әдебиетінің көркемдік кестесін, идеялық мазмұнын бұзбай ой елегінен өткізіп, келешек ұрпаққа мол мұра қалдырып кеткен Майлықожа Сұлтанқожаұлының өз қолымен қазақшалап көшіріп жазған «Зарқұм» қиссасының әдебиетші ғалым Әсілхан Оспанұлының тапсырған қолжазба нұсқасы сақтаулы.

Қазақтың ауыз әдебиетінің Отырар топырағында дүниеге келген тағы бір үлкен жанашыры Жүсіпбекқожа Шайықысламұлы. Жүсіпбекқожа ХІХ ғасырдың тоқсаныншы жылдарында Петербург, Қазан, Ташкент баспаханаларында қазақтың ауыз әдебиеті мұраларын, Шығыс ақындары жырлаған оқиғаларға негіздеп жазған еңбектерін бастырып шығаруды жедел қолға алады. «Мұңлық-Зарлық» қисса-хикаяттын жазады. Әдебиетші, жазушы Әдіһам Шілтерханов өзінің «Мұңлық-Зарлық оқиғасы қайда өткен» деген зерттеу еңбегінде Жүсіпбекқожа Шайықысламұлының «Мұңлық-Зарлық» дастанындағы адам аттарының-Шаншархан-Шаншартөбе, Қаншайым-Қаншайымарал, Мұңлық-Мұңлық әулие, Зарлық-Зарлық әулие болып ескерткіш атауымен, ал, жер, су, тау

атауларының–Ащыкөл, Тұщыкөл, Шөгірлі болып солуақытқа дейін ақынның туған жері–Сыр бойында сақталып келгенін зерделей келе «аталмыш дастан осында туған» дейді.

Зарлық әулие мазараты Сырдария өзенінің сол жағалауында Байырқұм аулының солтүстік батыс жағында, Қаншайымаралдың тұсына тама, Арыс–Шардара тасжолына тақау дөңестеу жерде тұр. Ал, Мұңлық әулие мазараты Зарлықтың солтүстік батысында, Аққала маңында, Сырдария көпіріне тақау Арыс–Шардара тасжолының шығыс жағында.

Бірнеше аталарынан бері Зарлық әулиенің шырақшылары болып келе жатқан Мәмбетәліұлы Қалдыбектің айтуынша ежелден ел аузында сақталып келе жатқан аңыз бойынша Зарлық әулие деп аталған бұл маңда Аққала деген қала болған. Бұл Зарлықпен Мұңлықтың әкесі Шаншарханның ордасы екен. «Мұңлық–Зарлық» қисса-хикаятының Сыр бойында–Отырар алқабында ежелден айтылатын аңыз екенін, осы аңыздың ізімен Жүсіпбек Шайықсыламұлының назиралық дәстүрінде дастан етіп жазғанын Әдіһам Шілтерхановтан кейін тарихи-ерхеологиялық-этнографиялық-фольклорлық дереккөздерімен терең зерттеген ғалым Мұхтар Қожа. Мәселен, ғалым өзінің, «Ортағасырлық Отырар тарихы» (2017) деген кітабында «Мұңлық–Зарлық» қисса-хикаятының Москва, Санкт–Петербург, Қазан, Алматы кітапханалары мен архивтерінде сақталған нұсқаларын бір–бірімен салыстыра отырып, дастандағы жер-су атауларына, адам аттарына Отырардың ортағасырлық тарихына қатысты деректер арқылы талдау жасап, аңыздың Сырдария–отырар алқабында оғыз–қыпшақ дәуірінде пайда болғанын айқындайды.

Хорезмидің «Мұхаббат нама» поэмасын 1353 жылы Сыр (Сырдария) бойында жазылған.

2. Білім-ғылым бастаулары

Кезінде ілім-білім-ғылыммен Фараб, диханшылық даңқымен Зернук аталған, оғыздардың бір мекені (Әлкей Марғұлан)Сыр қаласы Оқсызда туып-өскен Әбу Нәсір әл-Фараби Отырар медресесінде оқып, араб елдеріне жетіп, бар ғылымның негізгі баста-

уларын жасады. Бұл дарындылық оған қасиетті туған жерінің топырағынан ана сүтімен дарып, ұлы ұстаздарының тәлімімен келген. Мәселен, Әбу Нәсір әл-Фарабидің ғылым мен өнердегі үлкен де кесек дүниесі-оның музыкасы екені белгілі. Әбу Нәсір әл-Фараби жалаң орындаушы ғана емес, аса ұлы музыка зерттеушісі, асқан теоретик болған. «Көне ойшыл, ақын әрі музыкант Қорқыт жасаған музыкалық-поэтикалық үрдісті оның ұлы замандасы әрі ізбасары, өзі атын иеленген ежелгі Сырдариядағы даңқты Фараб немесе Отырар қаласының кемеңгер ұлы Әбу Нәсір әл-Фараби бірден қабылдап алды», -деп Әлкей Марғұланның жазғанындай (Әлкей Марғұлан. Қобызы болған халықтың. «Жұлдыз». Журнал.№6,1988 жыл.) Әбу Нәсір әл-Фараби Қорқыт бабасының қобызы сарынымен Еуразия кеңістігіндегі әлемдік өркениет жүйесіне белсенді араласып, музыка туралы «Музыканың ұлы кітабы-Китаб әл-мусики-кабир» атты көлемді тарихи-теориялық трактатын жазды. Оның бұл шығармасын бүкіл музыка тарихшылары бірауыздан музыка теориясы жайлы жазылған үлкен еңбектердің қатарына қосуы тегін емес. Мәселен, француздың көрнекті музыка зерттеушісі Р. Эрланже осы еңбекті 1930-1935 жылдары француз тіліне аударғанда «Фарабидің бұл салада кейіннен араб тілінде жазған авторлардан артықшылығы жер мен көктей» десе, ағылшынның қазіргі үлкен бір музыкасы зерттеушісі Г. Фармер: «Музыканың ұлы кітабы» Фарабиді орта ғасырлардағы музыка жөнінде жазған ең үлкен автор болды деген пікірімізді дәлелдеп отыр»-деп жазады. Бұл еңбек тек құрғақ музыкалық шығарма ғана емес, бүкіл орта ғасырлық ғылымның салдарлы да сындарлы ескерткіші. Мұнда ғылымның философиялық мәселелері мол қамтылған. Физика, математика туралы да соны-соны пікірлер мен қағидалар айтылады. Ол бұл еңбекте музыканың тәжірибелік және теориялық негізін қалап және оны музыкалық аспаптарда қалай жүзеге асыру жолдарын көрсетіп береді.

Әбу Нәсір әл-Фарабидің ең алғашқы музыка және музыкалық аспаптар туралы ұғымы Фараб-Отырарда қалыптасқан. Ол аспаптар:сазсырнай, қобыз, домбыра. Оған дәлел отырарлық тарихшы, өлкетанушы мұғалімдер Адасқан Алтаевтың Оқсыздан (1965), Асантай Әлімовтың Отырардан тапқан (1968) сазсырнайла-

ры. Сазсырнайлардың саны үшеу болатын. Бұл музыкалық аспаптар қазір үш жерде: Отырардағы Руханият-Әбу Нәсір әл-Фараби музейі мен музыка зерттеуші Болат Сарыбаевтың мемориалдық музейінің қорында және Сирия Араб республикасының астанасы Дамаск қаласындағы Әбу Нәсір әл-Фараби атындағы этно-мәдени орталықта сақтаулы. Сазсырнайдың тағы бір түрі 1978 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің маңына археологиялық қазба жұмысы жүргізілгенде табылған. Сазсырнай сазды аспабының Әбу Нәсір әл-Фарабидің туған, білім алған қала жұрттарынан табылуы музыка зерттеушісі Оразғазы Бейсенбекұлының: «Мұндай аспаптар әл-Фараби заманында халық арасына кең тараған. Мұны дәлелдейтін негізгі айғақ-Отырар қаласының орнынан сазсырнайдың табылуы», - деген пікірі орынды (О. Бейсенбекұлы. Сазды аспаптар сыры. Алматы, 1994.). Сазсырнай-үрлемелі саз аспап. Сазсырнай майлы сазбалшықтан белгілі үлгідегі қалыпта екі сұлбада жасалып, біріктіріледі, кептіріліп, ойықтары ойылып, 960*ыстыққа күйдіріліп, сыртына глазур жағылады. Аспапты күйге келтіру үшін әуелі үрлеуге арналған ойықты Сазсырнайдың ерінге тақалатын тұсының оң жағынан сәл солға қарай қиғаштау ояды. Сонда шанақ қуысына бағытталған ауа ішкі ернеуге тиіп, толқын пайда болады. Шанаққа тиген ауа толқыны жаңғырып дыбыс шығарады. Дыбысты қажетті биіктікте алу үшін белгілі бір көлемде аспаптың бүйірінен ойықтар жасалады. Ойықтарды үлкейтіп немесе кішірейту арқылы дыбыс қуаты төмен не жоғарылатылады. (Отырар. Энциклопедия. Алматы, 2005.). Сондай-ақ, оғыздардың тағы бір мекені (Әлкей Марғұлан Шәуілдірде ата-бабаларынан бақсылықты ұстанған Омарқұл, Нәдірқұл, Тәстем, Төпен, Әбдірайым деген бақсылардың отбасында бүгінгі күнге дейін сақталып келген ата қобыздарын Қорқыт қобызының елесіндей болған ескерткіш дегуе болады. Сондай-ақ, аңыз бойынша Қорқыт Ата қобызының үлгісінде шабылған дейтін бір қобыздың үлгісі Шәуілдірдегі Руханият-әбу Нәсір әл-Фараби музейінің қорында тұр. Жәдігерді түркістандық соғыс, еңбек ардагері Қарамолдаев Жанайдардың отбасы тапсырған.

Отырар алқабының музыкалық аспаптар жасайтын шеберлері домбыраны қандымнан, жиде, өрік ағаштарынан шапқан. Мәселен,

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің негізін қалаған өлкетанушы ұстаз Асантай Әлімұлы маяқұмдық белгілі ақын Мырзабек Байжанұлының (Қызыл жырау) домбырасы туралы 1995 жылғы 22 ақпанда бізге жазып берген «Қызыл жыраудың домбырасы қолға қалай түсті» деген естелігінде: «Әкесінің домбырасын бізге тапсырып тұрғанда Төрөқұл: «Әкем үйде тартып отырып, қызыл қоңыр қандымнан шаптырып едім, домбырам шыққыш болды деп айтатын кейде»-деді...Домбыраның бетіне латын әрпімен «Мырзабек Байжанұлы» деп ақынның аты-жөні жазылған», - деген мазмұнда ақын домбырасының қандымнан шабылғандығы туралы нақты дерек береді. Ал, Оқсыздан төмен Сырдарияның сол жағалауындағы Көктөбе ауылында ғұмыр кешкен Тұтқабаев Шын-темір деген атақты шебер қазақтың қара домбырасын жидеден тұтас шапқан екен. Бұл әулетте тұтас ағаштан домбыра шабу атадан балаға дәстүрлі аманат болған. Жоғарыда аталған саз аспаптары туралы біз (А. Жұмашев) «Отырар алқабындағы қолөнер» (2017) кітабымызда жаздық.»

Оқсызда туып, Отырарда алғашқы білім алған Әбу Нәсір әл-Фараби Араб елдеріне жетіп басқа трактаттарының қатарында «Музыканың ұлы кітабы-Китаб ал-мусики-әл-кабир» трактатын жазуды жалғастырғанда алдымен қолға алғаны арабтың ұлттық музыкалық аспабы уд болған. Бұл өзі о баста Араб өнерінің бір саласы түрінде дамып, кейін ұлттық өнер саласы ретінде бөлінген, әуені жағынан ладтық жүйеге (мақамдар) құрылған Сирияның ұлттық және дәстүрлі музыкасында кеңінен қолданылатын рабаб, гиджак, канун, т.б. секілді музыкалық аспаптардың бірі екен. Уд-он екі ішекті, үлкен шанақты, қақпақты, пернесіз, шертпелі аспап. Дыбыстың барлық түрін шығарады. Сондықтан уд аспабы арқылы музыканың тәжірибелік және теориялық негідерін айқындауға болады. Біз 2006 жылы құрамында Әбсаттар Дербісәлі (делегация басшысы), Жарылқасын Нұсқабайұлы, Әлімжан Құртаев, Төлеген Қожамқұлов, Абдулла Жұмашев бар Қазақстан делегациясымен Сирия Араб Республикасына, Әл-Фараби бабамызға тағзым етуге барғанымызда, Дамаскіден Халаб (Алеппо) қаласына бара жатқан жолда Хомс деген қалаға тоқтадық. Бізді мұнда Сирияның уақф министрінің өкілі күтіп алып, жолдан 500 метрдей қашықтықта

тұрған зәулім мешітке бастап барды. Мешітті Сұлтан аз-Заһир Бейбарыс салдырыпты. Ол Бейбарыс секілді ержүрек батыр, талантты әскери қолбасшы Халид бин Уалидтің атымен аталады екен. Делегацияны мешіт жанындағы музейдің меңгерушісі Мұхаммед Файсал Шайхани қарсы алып, музей экспозициясымен таныстырып, шай берді. Экпозицияға Халид баһадүр қылышы, басқа да археологиялық, этнографиялық құнды жәдігерлер қойылыпты. Біз музейге Отырар топырағы салынған өрнекті қыш құмыраны, бірнеше әдебиеттер сыйладық.

Бізді музей меңгерушісі-мешіттің шырақшы имамы Мұхаммед Файсал Шайхани құрметпен Халаб қаласына шығарып салды.

Халаб қаласына жақындағанда, жолдың оң жағында, биік төбенің үстінен удтың ғажайып ескерткішін көрдік. Бұл ежелгі Халабқа, оның қайырымды тұрғындарының рухына қойылған ескерткіш белгі екен. Бұл ескерткіштің Әбу Нәсір әл-Фарабидің де рухын асқақтатары сөзсіз. Ескерткішті көргенде бізге де бір ой түсті. Әбу Нәсір әл-Фараби бабамыздың өзі ізгі де қайырымды қала деп атаған Отырарға да осындай бір ескерткіш қойылса, құм жұтқан қалалардың басқыншы жаумен шайқаста мерт болған қаһарман тұрғындарының рухы асқақтап, әруағы риза болар еді. Қандай ескерткіш дегенде, әрине, Отырар музейінің негізін қалаған Асантай Әлімұлы 1968 жылы өз оқушыларымен Отырартөбеден алғаш тапқан сазсырнайдың бірнеше есе үлкейтілген үлгісінің сәулеттік тұрғыдан сомдалған нұсқасын айтуға болады. Оны сәулетші мен мүсіншілердің, суретшілер мен музыка зерттеушілердің, музыка аспаптарын жасайтын атақты шеберлердің, археологтардың қатысуымен, жалпы, сазсырнайдың дыбыс қабылдап, оны қайта жаңғырту қасиетін жетік білетін мамандармен бірлесе отырып жасауға болар еді. Сонда, ежелгі Отырарға қойылған сазсырнай ескерткішінің айлап тұратын Арыстанды желінің ауа екпінімен шыққан сазды дыбысынан ғасырлар қойнауында, замана белестерінде қалған бабалар үнін естір едік. Фарфур Шихабуддин Салих Ахмадтың айтуынша Әбу Нәсір әл-Фараби ханун деген музыкалық аспаппен аруды емдеген.

Әбу Нәсір әл-Фараби тек музыка зерттеушісі ғана емес, композитор да болған. Дамаскінің Аль-фатах аль-Ислами университетінің

оқытушысы, фарабитанушы, философ, музыкант Фарфур Шихабуддин Салих Ахмадтың айтуынша «Далэль аль-Кунуз» атты кітапта Әбу Нәсір әл-Фараби трактаттарының бір парасы өз өсиеті бойынша қабірдің астына қоса көмілген деген дерек бар екен. Сондай-ақ, Араб әлемінде ұлы ойшылдың 200-ге жуық әні сақталып, біздің заманымызға жеткен. Фарфур Шихабуддин Салих Ахмад әнді түгелге жуық білетіндігін айтты. Біз (А. Жұмашев) 2008 жылы Сирия Араб Республикасына екінші рет барғанымызда ғалым бізге келесі келгендеріңізше әл-Фараби әуендерінің нотасын дайындап қоямын деп уәде етіп еді. Бірақ Сирияда соғыс басталып кетті...

Дүние жүзінде Әбу Нәсір әл-Фараби қастерлеген екі тау бар. Біріншісі туған еліндегі қасиетті Қаратау, екіншісі мәңгі тыныстаған еліндегі Касиун. Қаратау- ұлы ғұлама ғалымның туғанда, дүние есігін ашқанда көз жанарына сәулесі түскен алғашқы тау-жер бедері. Қасиун-бұл дүниеден о дүниеге бақилыққа аттанғанда, көз жанары сөне бастағанда соңғы көрген, туған жерімен-Фараб-Отырарымен-Қаратауымен қоштастырған тау. Касиун тауында Әбу Нәсір әл-Фарабиге қатысты біз білетін үш қасиетті орын бар. Оны бізге Касиун тауына шыққанымызда экскурсия жүргізуші айтқан болатын. Олар: әл-Фарабидің шатқалы; тұрақтап трактаттарын жазған үңгірі; туған жерін, елін сағынғанда басына шығып сағына қараған әл-Фараби шыңы. Қаладан шыққан жалғыз аяқ жол жоғарыда аталған әл-Фараби шатқалы арқылы әл-Фараби тұрағына келеді. Бұл Дамаск қаласын қақ жарып ағып жатқан Барда-Тассу өзенінің тұсы. Ал, әл-Фараби шыңы Касиун тауының Жерорта теңізінен шыққан Ұлы Жібек жолының торабына жақындау орамында. Егер шыңға шығып, Ұлы Жібек жолының Халаб (Алеппо) бағытына көз салсаң, көз жетер жер көрінеді екен. Әлемнің географиялық картасында бұл бағытта Қазақстан орналасқан. Аталған мемлекет Әбу Нәсір әл-Фарабидің елі-Ұлы Дала. Ұлы ғұлама ғалым бабамыз туған жер. Қалың елін Фараб-Отырарын сағынғанда осы шыңға шығып, шаңғыт жолға қарап сағыныш мауқын басады екен. Бабамыз бойынан әл-қуаты кеткенше бұл үрдісінен арылмаған. Кім біледі, «Қашықтасың туған жер-қалың елім» деген өлеңі осы шерлі шыңда туған шығар. Өйткені, ғылымның бар саласын меңгерген ғұлама бабамыз Әбу Нәсір әл-Фараби «Ғылымдар

жүйесі», «Өлең және ұйқас туралы сөз», «Сөз бен әріп туралы сөз», «Поэзия өнерінің негіздері туралы трактаттар», «Өлең кітабы», «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» т.б. еңбектері арқылы өнер мен әдебиеттің тамаша зерттеушісі болумен қатар, айтулы ақын да болған. Шығыс елдірінің энциклопедиялық әдебиетін бастаушы филолог ғалым бабамыздың ақындығы жөнінде оның өз замандастары, одан кейінгі замандарда өмір сүрген араб тарихшылары Ибн Аби Усайба (1203-1270) және ибн Халикан (1211-1282) тағы басқа шығыстың арғы, бергі көрнекті әдебиетшілері мен тарихшылары бірталай деректер жазып кеткен. Бұл мәліметтерді белгілі шығыстанушы Е. Э. Бертельс те қуаттайды. (Н. Келімбетов). Әбу Нәсір әл-Фараби жазған өлеңдердің негізгі мазмұны өмірдің мән-мағынасы жайындағы толғау, оқу-білімді мадақтау, адамгершілікке үндеу болып келеді. Шығармаларының тақырыптары да сан алуан. Мысалы, өтпелі өмірде уақытты босқа өткізбеу, табандылық пен қажырлылық, асқақ арманшылдық пен биік мақсаткерлік, шыншылдық, достыққа адалдық, адамдық мәселелері ақын атамыздың біздің заманымызға келіп жеткен өлеңдерінің өзегі болып табылады. Мансапқорлық пен бақталастықты мансұқ еткен ғұлама туып-өскен сайын сахарасына деген таусылмас ынтызарлығын, сарқылмас сағынышын, өмір ағымын:

Қашықтасың туған жер-қалың елім,
Не бір жүйрік бодырған жарау деген.
Шаршадым мен, қанатым талды менің,
Шаңыт жолға сарғайып қарауменен.
Кері оралмай жылдарым жатыр ағып,
Қасіреттің жасына көз жуынар.
О, жаратқан, көп неткен ақымағың,
Құм сықылды тез ысып, тез суынар,-

деп керемет сезімталдықпен жырлаған. Бұл өлеңінде ақын сонау қашықта қалған туған жеріне, қалың еліне деген аңсаған тілек, құмартқан сезімдерімен астасқан сағынышын білдіреді. Сондай-ақ осы өлеңінде ақын өзінің туған жері-Ұлы Даласы-Фараб-Отырары өзінен өте алыста екенін, не бір жыраулы жүйріктің оған жете алмай болдырғанын, жете алмағандықтан өзінің шаңыт жолға сарғайып

қарауменен қанаты талып шаршап-шалдыққанын айтады. Туған жер, туып-өскен елден артық ештеңе де жоқтығын сағыныш сезімімен сездіреді. Қазақта айшылық алыс жерлерді (Ыбырай Алтынсарин) жарау жүйріктің болдыруымен, құс қанатының талуымен теңеп меңзейтіні белгілі. Әбу Нәсір әл-Фарабидегі «Қалың елім» ұғымы Абайда да бар. Әбу Нәсір әл-Фараби өз өлеңдерінде бұл ұғым арқылы туған жеріне, қалың еліне деген іңкәр сезімін білдірсе, Абай поэтикалық образ арқылы (Сағат Әшімбаев) қазақ қоғамындағы жанын жабырқатқан әлеуметтік жайларды білдіреді. Абайдың:

Қалың елім қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың,-

деген өлең шумағы осы жайттардың айғағы. «Қалың ел» ұғымы араларын талайғы ғасырлар бөліп жатқан Ұлы Даланың екі ұлы тұлғаларының (Н. Ә. Назарбаев) ұғымдық үндестігі. Әбу Нәсір әл-Фараби де, Абай да «Қалың елім» деп Ұлы Дала елін айтқан.

Алматыдағы Қазақ-Ұлттық Университеті Әбу Нәсір әл-Фарабидің атымен аталады (Ректоры Ғалымқайыр Мұтанов). Аталған оқу орнында фарабитану орталығы жұмыс істейді. Орталықты ұзақ уақыт фарабитанушы ғалым Жақыпбек Алтаев басқарды, Қазіргі директоры Мейірбаев Бекжан Берікбайұлы. Рухани Астанадағы философия институтында фарабитану бөлімі бар. Институтта Ә.Н. Нысанбаев бастаған белгілі фарабитанушы ғалымдар жұмыс істейді.

Түркістан қаласында Тұңғыш Президент-Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың тікелей пәрменімен ашылған Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің жанына түрік елінің ғұлама ғалымы Құлбек Ергөбек қазақ әдебиетінің ғана емес, бүкіл түркі әдебиетінің тарихын дәуірлеуші дана да дара ғалым Бейсенбай Кенжебаевтың музейін ашты. Аталған музейдің ашылуы «Дұрысында тарихтан көріп отырмыз, X-XII ғасырларда орта Азия мен Қазақстанда қала, кенттер өркендеген, жергілікті халықтардан талай ұлы жазушылар, ұлы ғалымдар шыққан; жергілікті ру-тайпалар өкілдері шығарған, жазған түрлі әдеби шығармалар, ғылыми еңбектер болған. Бұл жерде оларды түгел теріп отырмай, Мұхаммед

Хрезмиді, Әбунәсір әл-Фарабиді, Әбурайхан әл-Беруниді, Әбуғали Ибн Синаны, Әбілқасым Фердоусиді, Рабғузиді, Махмұт Қашқариді, Қожа Ахмет Ясауиді, Омар Наямды, баласағұндық Жүсіпті және солардың көркем шығармалары мен ғылыми еңбектерін атасақ, біздің әлгі пікірімізді толық дәлелдей алады,»- деп қазақ ғылымының тарихында Әбу Нәсір әл-Фараби бабасын алғаш атаған ғалым Бейсенбай Кенжебаевтың, түптеп келгенде Ұлы даладан шыққан ұлы тұлғалардың рухына деген құрмет.

Ал, Әбу Нәсір әл-Фарабидің кіндік қаны тамған Отырарда аса көрнекті мемлекет, қоғам қайраткері, этнограф, ғалым Өзбекәлі Жәнібековтың қамқорлығымен, Асантай Әлімовтің негізін қалап негіздеуімен Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі ашылып, Әбу Нәсір әл-Фарабидің туған қаласы Фараб-Отырар-Весидж (Уасидж) Зернук (Зернүк)- Оқсыз (Оксус)- және Отырар алқабындағы басқа да ортағасырлық қала тұрақтары археологиялық ескерткіш ретінде қорыққа алынып, археологиялық қазба, қайта жанғырту, ғылыми-зерттеу, мәдени ағартушылық жұмыстары жүргізілуде.

Сондай-ақ, Абдулла Жұмашевтің негіздеп, негізін қалап, ұйымдастыруымен 2011 жылы Әбу Нәсір әл-Фараби және оның арғы бергі ізбасарларының музейі-«Руханият - Әбу Нәсір әл-Фараби музейі» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны ашылды (директоры Алмас Жұмашев). Музейдің ашылуы мәдени мұрамызға, ұлы ойшыл ғұлама, энциклопедист ғалым-жерлесіміз Әбу Нәсір әл-Фараби құндылықтарына деген құрметтің айқын көрінісіне саяды.

Әбу Нәсір әл-Фараби музейінің негізгі міндеті мен мақсаты – отандық білім, ғылым, мәдениет жүйелерін жоғары деңгейде дамытуға бағытталған мемлекеттік саясатты пәрменді жүргізудің, жүзеге асырудың кепілі Мәңгілік Ел идеясы негізінде Еуразия кеңістігіндегі әлемдік өркениет дамуына белсенді араласып, білім, ғылым, мәдениет саласындағы мемлекеттік бағдарламаларды үйлестіре отырып жүзеге асыру. Осы мақсатта музей кеңістігіндегі ғылыми-жинастыру, ғылыми-зерттеу, ғылыми-көпшілік, ғылыми-ағарту, ғылыми-баспа, ғылыми-экспозициялық, т.б. жұмыстар арқылы Әбу Нәсір әл-Фарабидің әлемдік ғылыми ілімдердің қалыптасуындағы рөлін және басқа да, қоғам, мемлекет, ғылым,

мәдениет қайраткерлерінің өмірі мен қызметін мемориалдық кешен негізінде ашып көрсету.

Әлемде теңдесі жоқ ұлы ойшыл, ғұлама ғалым, жерлесіміз-қандасымыз, заманымыздың Аристотелі Әбу Нәсір Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлақ әл-Фарабиді қазақ халқы жан дүниесімен сезініп үлкен мақтаныш етеді және ұлы бабасының туған, өмір сүрген, білім алған, қызмет еткен, ғылыммен айналысқан жерінің барлығын қасиетті деп есептеп, бабамыздың туған жері Фараб-Отырарды, фәни дүниеден бақи дүниеге аттанған Дамаск-Шам шаһарын Ұжмақтың есігі деп санап, бабамыздың туған Отаны - Қазақстан мен екінші отаны болған Сирия жерін Адамзат өркениетінің кіндігі деп ұлттық зиярат ету орындары ретінде қабылдайды. Әбу Нәсір әл-Фарабидің мұрасы адамзаттың мәңгілік екенін таныта береді. Әбу Нәсір әл-Фарабидің 1150 жылдығы 2020 жылы ЮНЕСКО деңгейінде атап өтілуі осының айғағы.

Әбу Нәсір әл-Фарабидің елі Ұлы Дала Ана патша Томарис бастаған (б.з.б. VI ғ.) азаттық жолымен жүріп, 1991 жылы тәуелсіздікке жетті. Тәуелсіз Қазақстан Республикасы құрылды. Тұңғыш Президент-Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев болды. Бүгінгі күні тәуелсіздік тағлымдарын Президент Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев жалғастыруда.

ӘЛ-ФАРАБИ
МҰРАСЫНЫҢ
ҚАЗАҚ
ДАЛАСЫНА
ҚАЙТА
ОРАЛУЫ

*Ж*ақыпбек Алтаев,

философия ғылымдарының докторы, профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
әл-Фараби орталығының ғылыми кеңесшісі

– Бәріміз әл-Фараби есімі аталғанда, елең етеміз. Фарабитану ғылымының елімізде жандану үрдісі қай жылдары басталды?

– Қазақстанда Әбу Насыр әл-Фараби мұраларын аудару, зерттеу, насихаттау жұмыстары мен әрекеттері ХХ ғасырдың 60-70 жылдарынан басталып, Қазақстан фарабитанудың әлемдегі ең үлкен орталықтарының біріне айналды. Қазақстандық фарабитанудың ба-

сында, негізгі ұйытқысы, мұраларын тұңғыш іздеуші, аударушы, мәселені көтеруші ретінде А.Машани есімі аталса, ал 1968 жылы ҚазКСР ҒА Философия және құқық институтында «Әл-Фараби мұраларын зерттейтін шығармашылық топ» құрылды, топты ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, философия ғылымдарының докторы, профессор А.Х. Қасымжанов үйлестірді.

Әбу Насыр әл-Фарабидің өмірі мен энциклопедиялық ғылыми мұрасы, рухани әлемі оның көзі тірі кезінде-ақ сол заман ғалымдарының назарын өзіне аудара бастаған. Фараби өмірден өткеннен кейін бұл зерттеулер бүгінде әлемнің алуан тілде жазатын ғалымдар шығармаларымен толығып, «Фарабитану» атты тұтас бір ғылым саласына айналды. Фарабитануды құрайтын сол мұраны шартты түрде бес топқа жіктеуге болады. Бірінші топқа ортағасырлық араб, парсы ғалымдарының жазбалары кіреді. Екінші топқа фарабитанудың тағы бір үлкен саласын ХІХ-ХХ ғғ. Мысыр, Сирия, Ливан, Иран және Ауғанстан ғалымдары толықтырды. Фарабитанудағы үшінші топты батыс авторлары құрайды. Бұл саладағы Фараби мұрасына қызығушылық ХV ғасырдан басталады. Фарабитанудағы төртінші топқа патшалық Ресей және кеңес заманындағы шығыстанушылар жатса, фарабитану ғылымының бесінші тобына түркітілдес халықтар ғалымдарының еңбектерін жатқызуға болады.

Қазақстандық фарабитанушылардың отандық фарабитануға қосқан үлесіне тоқталатын болсақ, белгілі фарабитанушылардың бастауымен әл-Фарабидің еңбектері қазақ және орыс тілдерінде жарық көрді. А.Х.Қасымжанов үйлестірген «Философия тарихы және Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойлар» бөлімі жанынан құрылған шығармашылық топта И.О.Мұхаммед (Иран), Еуропа тілдерінің маманы Б.Я. Ошеревич, шығыс математикасының маманы А.Қ. Көбесов, арабтанушылар А.С. Иванов, К.Х.Таджикова, Н. Караев сынды ғалымдар болды, сонымен қатар мәскеулік арабтанушылар Б.Г. Ғафуров және А.В. Сагадеевпен байланыстар орнатылды. Осы ғылыми шығармашылық топтың арқасында ұлы ғұлама философ әл-Фарабидің шығармашылығымен, қолжазбаларымен мұқият танысуға зерделі зерттеулер басталып кетті. Өткен ғасырдың соңғы ширегінде А.Қасымжанов, М.Бурабаев, Ә.Дербісалиев,

Қ.Жарықбаев, Г.Шаймуханбетов, С.Сатыбековалардың еңбектері қазақстандық фарабитану кеңістігін ұлғайта түсті. Алғаш рет әл-Фарабидің «Философиялық трактаттары», «әлеуметтік-этикалық трактаттары», «Логикалық трактаттары», «Математикалық трактаттары», сондай-ақ «Птоломейдің «Алмагестіне» түсініктеме» атты мирастары қазақ-орыс тілдерінде жарық көрді.

1970 жылдары кеңестік қоғамның академиялық ортасында әл-Фарабидің (870-950) философиялық мұрасына ерекше қызығушылық пайда болды. Бір қарағанда, осы бір асыл мұра Орталық Азиядағы ойшылдың отанында, сондай-ақ, Ресей мен бүкіл Кеңес Одағында зиялылар қауымына енді ғана белгілі бола бастаған немесе ежелден беймәлім сияқты көрінді. Бұл қызығушылық белгілі бір дәрежеде Ресейде білім алған және академиялық шыңдалудан өткен ортаазиялық философтардың өз өңірлерінің зияткерлік келбетін жасауға деген ұмтылысынан туындады. 1970 жылы Алматыда әл-Фарабидің таңдамалы философиялық трактаттары үзінділерінің аудармасы жасалды, одан кейін математика, әлеуметтік-этикалық мәселелер, логика бойынша трактаттарының үзінділері жарыққа шықты. Бұдан әрі кеңестік идеологияның қағидаларына сәйкес жасалған философия тарихына әл-Фарабидің қосқан үлесін қорытуға арналған еңбектер пайда бола бастады.

Қазақстанда әл-Фараби есімі ХХ ғасырдың 70-жылдары айрықша танымал болды. Бұл, ең алдымен, әл-Фараби ғұмырнамашыларының ІХ-Х ғасырларда бүгінгі Қазақстанның аумағында орналасқан Фарабты оның отаны деп санауына байланысты еді. Әл-Фараби еңбектерін қазақ-орыс тіліне аудару үшін белсенді жұмыстар жүргізілді. Оның мұрасына арналған көптеген мақалалар мен бірқатар көркем шығармалар жазылды, оның есімімен көшелер мен ғылыми орталықтар аталды. Алайда жетпісінші жылдардан кейін осы ойшылдың мұрасын зерттеу қандай да бір жаңа маңызды жаңашылдыққа әкелген жоқ. Оның үстіне жетпісінші жылдары жасалған еңбектер ат төбеліндей философтар мен шығыстанушыларға ғана түсінікті болды және тарих, философия бойынша жалпы білім беретін курстарға қажетті көлемде енгізілген жоқ. Әл-Фараби мұрасына кеңестік гуманитарлық ғылымның саяси-тәрбиелік аясында алғашқы қатарға оның

әлеуметтік көзқарастары шығарылды. Олар негізінен жалпы «әлем бейнесінен» алшақтықпен түсіндірілді.

70-жылдардағы кеңестік ғылымдағы әл-Фараби еңбектеріне қызығушылық біраз жыл өткеннен кейін ғана қайта жанданды.

– Отандық ғалымдардың Фараби мұраларын зерттеудегі еңбектері өте ауқымды болғанын білдік. Ал әл-Фарабиді зерттеу шет елдерде де осыған дейін болған ба еді? Болса ол қай деңгейде орындалды?

– Әрине әл-Фараби сияқты ғаламдық тұлғаның еңбектері көп уақыттан бері әлемнің көптеген ғалымдары тарапынан зерттелініп келеді. Біздің еліміздегі зерттеулер осы үлкен үдерістің жалғасы десем де болады. Әл-Фараби есімі көптеген Еуропа елдеріне ертеден танымал болып, XII-XIII ғғ. өзінде-ақ оның философиялық трактаттары ежелгі еврей және латын тілдеріне аударылды. Бірақ әл-Фараби мұрасын жүйелі әрі нақты зерттеу оның трактаттарының мәтіні мен аудармаларын басып шығарумен қатар, зерттеу жұмыстары XVIII-XIX ғғ. ортасында шыға бастады. Ортағасырлық Еуропа классикалық ежелгі грек философиясымен көп жағдайда әл-Фараби еңбектері арқылы танысты. Мәселен, XII ғ. кезінде оның «Ғылымдар классификасы» деген еңбегі латын тіліне екі рет аударылды. «Альфарабиуса» – «Сананың мәні туралы», «Сұрақтар негізі» және Аристотельдің «Физика», «Поэтика» еңбектеріне түсініктемелері, «Бақыт жолы туралы» және логикаға байланысты трактаттары мен басқа да еңбектері XII ғ. бастап XVII ғ. дейін латын тіліне бірнеше рет аударылды. Философтың кейбір трактаттары осы күнге тек латын тіліндегі аудармалар арқылы жетті, ал араб тіліндегі кейбір қолжазбалары, өкінішке орай, сақталмаған.

Ресейде жиырмамыншы ғасырдың басында оқырман қауым әл-Фараби мен оның ғылымға қосқан үлесі туралы біршама жақсы білді: 1908-1913 жылдары Ресейде жарық көрген «Ф.А. Брокгауз бен И.А. Ефронның Еврей энциклопедиясында» әл-Фарабидің кейінгі дәуір философиясының дамуына ықпалы туралы толығырақ қамтылған мақала берілді.

Әл-Фараби бойынша энциклопедиялық мақаланы жазу үшін негізгі көз ретінде арабтілді философия бойынша XIX ғасырда шыққан жарияланымдар қызмет етті: Де Россидің 1807 жылғы

араб тарихи сөздігі, Бонда басылған Шмольдерстің «Documenta philosophorum arabum еңбегі» (1836), Фарабидің өмірбаянын сыни тұрғыда қарастырған М. Штайшнейдердің Санкт-Петербургте 1869 жылы шыққан «Al-Farabi (Alpharabius) Philosophen Leben des arabischen und Schriften» еңбегі, 1890 жылы Ф. Дитрицийдің редакциясымен неміс тіліндегі аудармасымен шыққан әл-Фараби шығармалары үзінділерінің жинағы, сондай-ақ, 1898 жылғы

К. Броккельманның «Истории арабской литературы» еңбегіндегі әл-Фарабиге қатысты сілтемелер қолданылған.

– Сөзіңізге қарағанда, философты Батыс та, орыс ғалымдары да дендей зерттеуге күш салған екен. Ал Кеңестік кезеңде әл-Фараби мұраларына деген көзқарас қалай болды? Оны зерттеуде кедергілер мен қиыншылықтар болды ма?

– Әл-Фарабидің кеңестік ғылымға қайтып оралуы жөнінде айтатын болсақ, орыс тіліндегі «Еуропалық энциклопедияда» келтірілген материалдарға ХХ ғасырдың жетпісінші жылдарына дейін айтарлықтай назар аударылған жоқ. Бұл Кеңес Одағындағы гуманитарлық ғылымның дамуының бірқатар ерекшеліктеріне байланысты болды. Олардың ішінен жаңадан жасалған марксистік-лениндік ілімнің басымдықтарына академиялық пән ретінде философияның бағындырылуын атауға болады. Онда ислам философиясындағы араб-мұсылман ойшылдарының іліміне орын табылған жоқ.

«Классикалық» шығыстану саласында кеңестік мерзімде тарих, лингвистика және әдебиеттану бойынша зерттеулерге баса мән берілді. Шығыс философиясы бойынша еңбектерді зерттеу үшін шығыстанушыларға, тіпті жақсы тілдік дайындық кезінде де әл-Фарабиді түсіну үшін өте қажет көне грек философиясы бойынша білім жетіспеді.

Еуропада философия тарихы бойынша зерттеулер жалғасып жатқан кезде, Кеңес Одағында орыстілді оқырманға аса таныс емес және Құдайды жоғарғы ақыл-ойдың сатысы және мәннің ең бірінші себебі ретінде түсіндіретін, өткен кезеңдегі шығыс ойшылының мұрасына бет бұруы мүмкін емес болатын.

Мұсылмандық философиядағы әл-Фарабидің орны және араб әлеміне Аристотельдің ықпалы туралы Мадкурдидің 1934 жылы

Парижде шығарған еңбектерін, сондай-ақ әл-Фарабидің латын тіліндегі ортағасырлық аудармалары туралы Бедоренің 1938 және Салмонның 1939 мақалаларын да кеңестік ғалымдар бірден байқай қойған жоқ.

Әл-Фараби мұрасына бет бұру ұлтшылдықпен, космополитизммен және «басқаша ойлаудың» осындай көріністерімен күрес жөніндегі идеологиялық науқан бәсеңсігеннен кейін ғана мүмкін болды. Бұрынғысынша, «құдай іздеушілікпен» тығыз байланысты тақырыптар жетістікке үміттен алмады және теология тұрғысында мұсылман философтары еңбектері зерттеулерінің кеңестік академиялық институттарда мақұлдануы да екіталай еді. Алайда, «парасатты ойды» іздеуде тәжірибе жинақтаған кеңестік ғалымдар жаңаша «тұжырымдаудың» – пәнді оңтайландыру арқылы өз зерттеулеріне жол таба білді.

Әл-Фарабидің бай философиялық мұрасына философиялық көзқарас тұрғысында «парасатты ой» ретінде, бірінші кезекте, әлеуметтік философия мәселелеріне, әлеуметтік әділдік пен жалпы игілік проблемаларына арналған шығармалар іріктелді. 1978 жылы «Үлкен Кеңестік Энциклопедия» басылымында әл-Фарабидің әлеуметтік көзқарастары баяндалған мақала енгізілді: «Әлеуметтік-этикалық трактаттарында әл-Фараби билеуші-философ басқаратын, оған қоса имамның, діни қауымның жетекшісі міндетін атқаратын, өздері ақиқаттың «белсенді зиятынан» алатын ақиқатты образдық-символдық формада жұртшылыққа беретін «ізгілікті қала» туралы ілімді дамытты. Әл-Фараби «надан қалаларды» жағымсыз адами қасиеттерді мансұқтайтын қалаларға қарсы қойды».

– Әл-Фарабидің Еуропа ғылымына ықпалы туралы не айта аласыз?

– Орта ғасыр кезеңінде әсіресе әл-Фараби өзінің философиялық жүйелі ойларымен, ғылым тарихында, логика, музыка теориясы, астрология, теоретикалық медицина, математика, мемлекет іліміне қатысты өзінің жарқын ойларын таныта отырып, әлемдік ғылымға өзіндік ізін қалдырды. Оның ойлары ибн Сина және ибн Рушд сияқты кейінгі философтармен жалғастырылып, Спиноза философиясына және ол арқылы француз философиясына айтарлықтай

өз ықпалын тигізді. Демек, әл-Фараби философиясы тек Орта және Таяу Шығыстағы әлеуметтік-философиялық идеялардың дамуына әсер етіп қоймай, Батыс Еуропаға да өз ықпалын тигізді деп айта аламыз. Академик М.М.Хайруллаев айтқандай, «әл-Фараби философиясы Ибн Баджа, Ибн Туфейль және Ибн Рушд секілді аса көрнекті ғалымдарды дүниеге әкелген XI–XIII ғ.ғ. «арабтық» Испания және Солтүстік Африкадағы алдыңғы қоғамдық-философиялық ойлардың дамуына шешуші ықпалын тигізді».

Белгілі философ Ибн Баджа (XI ғ. аяғы – 1138 ж.) әл-Фарабидің бірсыпыра идеяларын дамытты. Оның индивидтің мінезін кемелдендіруі мен бақытқа жету жолдары баяндалған «Жалғыз өмір сүру салты туралы» атты басты еңбегі әл-Фарабидің әсерімен жазылған.

Әл-Фараби философиясы мен логикасы Ибн Туфейльге де (110–1185) әсер етті, «Хай және Якзан ұлы туралы роман» деген еңбегінде ғылыми ойдың дамуына әсерін көрсетеді.

Әл-Фарабидің Еуропа ғылымына әсері оның ізбасарлары ибн Сина, әсіресе ибн Рушд арқылы көрініс тапты деп айта аламыз. Аверроизм, негізінен XIII–XIV ғ.ғ. прогрессивті француз және итальян философиясына қатты әсер етіп, оның негізі болды. Батыс Еуропа ортағасырының ірі ойшылдары Р.Бэкон, Д.Скот өздерінің теориялық шығармаларында әл-Фараби, ибн Сина, ибн Рушд еңбектерін қолданды. Спинозаның кейбір трактаттарында құрылымы мен бағытына қарай әл-Фараби еңбектеріне жақындық сезіледі. Осман Әмин әл-Фараби мен Спинозаның ұқсас концепцияларын айтады. И.Мадкур екі ойшылдың зерде мен пайғамбарлық жайлы идеялық ұқсастықтарын көрсетеді. Олардың ішіндегі ең ұқсасы әл-Фараби мен Спинозаның әлеуметтік-саяси концепциялары жөніндегі ойлары. Мысалы, бақытқа жетудің жолдары, мақсаты, мемлекетті басқарудың формасы мен функциясы т.б. Спиноза әл-Фараби секілді өзінің қоғам туралы ілімін адамның «шынайы» табиғатынан шығарады, мемлекеттің мақсаты әрбір адамды ақылмен басқарып, бақыт пен бостандық сыйлау дейді. Әл-Фарабидің адамдардың индивидуалды армандарының бірлігі ретіндегі социум ұғымы Ж.Ж. Руссоның «әлеуметтік келісім» идеясына сәйкес. Сондай-ақ әл-Фарабидің «білім – интуицияға негізделген» деген ойы Николаустың, Шеллингтің, Бергсонның және Штейнердің

еңбектерінде өз көрінісін тапты. Әл-Фарабидің адам туралы негізгі идеясы микрокосмос және макроадамдар әлемі ретіндегі ойлары Николаус, Лейбниц, Спенсерден бұрын болды. Әл-Фарабидің зердеге негізделген этикалық жүйесі Еуропада тек ХІХ ғасырда И. Кант философиясында өз көрінісін тапты. Атақты неміс шығыстанушы ғалымы Ф.Детриций сынды зерттеушілердің айтуынша: «Шығыста Аристотель әл-Фарабидің еңбектерінің арқасында ғана Аристотель атанды», – дейді. Көптеген ортағасырлық ғалымдардың айтуынша, әл-Фараби – ортағасырлық еуропалық ойдың қалыптасуына әсер еткен перепатетизмнің негізін қалағандардың бірі. Шығыс перепатетиктері әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн-Сина, Ибн Рушд сындылар Аристотель еңбектерін талдап, Еуропаға кеңінен танытты.

Сондықтан да арабтілді ортағасырлық философия көне гректік философияның алғашқы мұрасы ретінде шығармашылық жағынан дамытып, жаңа деңгейлерге көтерді. Әл-Фараби Шығыс пен Еуропа мәдениеттерін байланыстырушы «көпірге» айналды.

– Әл-Фараби мұраларын зерттеудегі Еуропа ғалымдарының үлестері қандай болды?

– Өз кезегінде әл-Фараби мұраларын тануда ХІХ-ХХ ғғ. Еуропалық ғалымдарды да айта кеткен жөн. Олар: ХІХ ғасырдың екінші жартысында ортағасырлық арабтілді Шығыс рухани мәдениеті жайлы еңбектер жазған неміс ғалымы М.Штейншнейдер, 1890 жылы әл-Фарабидің сегіз философиялық трактатын лондондық, лейдендік және берлиндік жазбалардан жариялаған Фридрих Детриций, неміс және ағылшын тілдерінде жарық көрген «Ислам философиясының тарихы» еңбегінің авторы, голландық ғалым Де Бур болды. Ортағасырлық араб философиясын зерттеген француз ғалымдары, соның ішіндегі фарабитанушылар: И.Форгет, С.Дугат, Л.Лутхер, С.Мунк, Э.Ренан, И.Финнеген т.б. айтуға болады. Э.Ренанның «Аверроэс и авероизм» (Париж, 1952) еңбегінің маңызы зор. Танымал француз шығыстанушысы Р.Эрланже 1930-1935 жж. әл-Фарабидің музыкаға қатысты «Китаб әл-мусика әл-кабир» («Музыканың үлкен кітабы») кітабын Парижде түпнұсқадан аударып, жарыққа шығарды. Бізге белгілісі, ХХ ғасырдың басында шығыстың рухани мәдениетін зерттеуде әл-Фараби мұраларын зерттеу өз жалғасын тапты. Көптеген шығыстанушы ғалымдардың,

А.Мец, Л.Массиньон, Р.Блашэр, А.Массэ, Ф.Габриели, Э.фон Грюнбаум, Ф.Коплстон т.б. еңбектері жарыққа шықты. Сондай-ақ, ресейлік: И.Крачковский, Е.Бертельс, В.Бартольд сынды шығыстанушы-философтардың да қосқан үлестерін атап өткен жөн.

Әл-Фараби жайлы еңбектер Англия, Испания, АҚШ сынды мемлекеттерде де жарыққа шықты.

Дүниежүзінің оқымыстылары Фараби мұраларын 1000 жыл бойы тынбастан зерттеп келді. Олардың ішінде араб-парсы тілдерінде жазған Ибн әл-Надим (995ж), әл-Байхаки (1169), Ибн әл-Кифти (1248), Хаджи Халифа (1657), латын тілінде жазған Венике (1484ж), Камерариус (1638), француз тілінде жазған Генрих Зутер (1902) және т.б. бар.

Фарабидің әлемдік мәдениет пен ғылымға қосқан үлесін зерттеудің маңызын алғаш рет шетел ғалымдары Г. Сартон, Д. Беркал және А. Койре негіздеп берді. Музыка саласында Фараби әр алуан шығармалар мен қатар «Музыка туралы үлкен кітап» атты іргелі еңбегін француз тілінде И. Мадкури мен Г. Фармер жариялап, ғылыми түсініктеме жасады.

Фараби мұраларын зерттеуде тек қана шығыс, орыс ғалымдары ғана емес, Батыс ғалымдары да зерттеп, еңбектерін жариялауда. Бұл тұрғыда америкалық ғалым Николас Решердікі айтуға тұрарлық еңбек. Николас Решер – АҚШ-тың Питсбург университетінің профессоры. Ол – Фараби және оның шәкірттерінің ғылыми мұраларын көп зерттеген ғалым. Николас Решер ұзақ ізденудің нәтижесінде 1962 жылы ағылшын тілінде «Фарабидің аннотацияланған библиографиясы» деп аталатын, Фарабиді зерттеушілер үшін құнды еңбегін жариялады. Мұнда 1000 жыл бойында Фараби жөнінде кім не жазды, Фараби шығармалары қай тілдерге аударылды, оның мұрасының аса құнды екенін дәлелдейді.

– Отандық фарабитанудағы сүбелі еңбектер туралы ойыңыз қалай?

– Отандық фарабитанудағы сүбелі еңбек туралы айтатын болсақ, 1975 жылы Әбу Насыр Әл-Фарабидің 1100 жылдығына арналған үлкен халықаралық ғылыми конференция «Мәскеу-Алматы-Бағдад» қалаларында болып өтті. Сөйтіп Алматы аз уақыттың

ішінде Әл-Фараби мұраларын зерттейтін ғылыми орталыққа айналып, ол жұмыстар шетел ғалымдары арасында да кеңінен танымал болды. Сондай-ақ, 1975 жылы Мәскеу қаласында белгілі шығыстанушы ғалым Б.Г. Ғафуров пен А.Х. Қасымжановтың орыс тілінде шыққан «Әл-Фараби мәдениет тарихында» («Аль-Фараби в истории культуры») атты кітабы араб-мұсылман философиясы мен мәдениетін, фарабитанумен шұғылданушы ғалымдар арасында үлкен сұранысқа ие болса, ал 1982 жылы Мәскеу қаласындағы «Мысль» баспасынан ғалымның «Аль-Фараби» атты кітабы көпшілікке кеңінен танымал болды. Сондай-ақ, белгілі жазушы, қоғам қайраткері Ануар Алимжановтың «Ұстаздың оралуы» атты романы қазақ оқырмандары арасында үлкен резонанс туғызды.

Қазіргі таңда жарты ғасырдан астам ел ғалымдарының ізденістері терең тарихқа айналып та үлгерді. Алайда, әл-Фараби мұраларының елімізде тамыр жаюында және аудару мен зерттеу жұмыстарын жүргізуде кеңестік идеологияның көңілінен шығу оңайға тиген жоқ. Сол кездегі фарабитанудың басында тұрған отандық ғалымдардың жанкешті еңбектері мен ғылым алдындағы адалдықтары – олардың бүкіл өмірі мен шығармашылықтарын ғұлама мұраларын зерттеу, насихаттау, әлем кітапханаларынан іздеу жұмыстарына арнағаны айғақ. Осы орайда айтатын нәрсе әлем мұрағаттары мен кітапханаларында сақталған Фараби мұрасын жинап, жүйелеп, зерттеп, ғылым игілігіне, ұлт мүддесіне жаратуды Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаев басшылығымен жасалған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде әл-Фарабидің он томдық еңбектерінің жарыққа шығуы үлкен маңызға ие. Қазақстанда Фараби мұрасына деген қызығушылық Фараби ілімін зерттеп, зерделеуге ұмтылған ғалымдардың екінші жаңа толқыны өмірге келді.

– Еліміздегі ең үлкен білім ордасы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті және оның жанында құрылған «Әл-Фараби» ғылыми орталығы ғұламаның құнды мұраларын насихаттауда қандай жұмыстар жүргізіп келеді?

– Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің таңымен қазақтың ғылымы мен білімінің қара шаңырағы атанған Қазақ Ұлттық университетіне 1991 жылы Әбу Насыр әл-Фарабидің есімі берілді. Ал 1993 жылы әл-Фараби ғылыми-зерттеу орталығы ашылды.

Орталықты отандық фарабитанудың негізін қалаушылардың бірі профессор А.Х. Қасымжанов басқарды.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры Ғ. Мұтанов

Әл-Фараби зерттеу орталығында әл-Фараби мұрасын зерттеп, насихаттауға қатысты монографиялар мен көптеген ғылыми мақалалар жарық көруде. Сондай-ақ әл-Фараби бабамызды әлемдік деңгейде танытуда да іргелі жұмыстар жасалынууда. 2010 жылдың 18 қарашасында Париж қаласындағы ЮНЕСКО-ның штаб-пәтерінде белгілі қоғам қайраткері, ақын Олжас Сүлейменовтің ұйымдастыруымен «Әл-Фараби және еуропалық өркендеу дәуірі» атты дөңгелек үстел өтті. Бұл жиынға әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ғалымдары мен қазақстандық фарабитанушы ғалымдар өз үлестерін қосты.

Қазіргі таңда әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде арнайы ашылған әл-Фараби мұражайы жұмыс жасайды.

Айта кетерлік жайт, университет ректоры академик Ғ.М. Мұтанов мырзаның бастамасымен әл-Фараби ғылыми-зерттеу орталығы халықаралық Абай клубы мен оның Президенті, белгілі жазушы Роллан Сейсенбаевпен бірлесе отырып әл-Фараби трактаттарын қайта басып шығару жұмысы жолға қойылды. Бұл еңбектердің қайта оралып, жаңарып бастырылуы жас ұрпақтар үшін Фараби мұраларын танып-білуде үлкен септігін тигізері анық.

ҚР БҒМ қолданбалы ғылыми зерттеулер жұмыстары аясындағы орталықтағы шығармашылық топ әл-Фараби мұраларын зерттеу бойынша гранттық жобаларды сәтті жүзеге асыруда.

2014 жылдың 2-12 сәуір аралығында әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 80 жылдық мерейтойына орай тұңғыш «I Халықаралық Фараби оқулары» өтті. Бұл дәстүр жыл сайын жалғасын табуда. Қазақ Ұлттық университетінде «AL-FARABI UNIVERSITY SMART CITY» атты Қазақстан мен Орталық Азиядағы тұңғыш ғылыми-инновациялық жоба қолға алынып, іске қосылуда. Әл-Фарабидің әмбебап рухани құндылықтар негізінде құрылған «қайырымды қала» әлеуметтік идеал идеясы осы жобаның маңызды рухани-адамгершілік бастау-бұлағы болып табылады.

– Әл-Фараби ілімінің қазіргі қоғам дамуына ықпалы қандай деп айта аламыз?

– Ұлы жерлесіміз, ғұлама ғалым әл-Фараби еңбектері күні бүгінге дейін маңызын жоғалтқан жоқ, мұраларының қазақ даласына қайта оралуы және оның мемлекет басқару жөніндегі тұжырымдары, әлеуметтік-этикалық, саяси, философиялық, діни көзқарастары қазіргі жаһандану аясындағы қоғамымыз үшін өте маңызды.

Сөзімізді қорытындылай келе келесі ойды айтқымыз келеді: ұлы адамдардың шығармашылығына зейін салып қарасақ, олар өз заманының перзенті ретінде өздері өмір сүрген дәуірдің айқындаушы бейнесі болып табылады. Қазақ даласы Отырарда дүниеге келіп, түркілік дүниетанымның мүмкіндігін әлемге паш еткен Әбу Насыр әл-Фараби адамзаттың кемелдікке деген үздіксіз ұмтылысын бейнелейді! Батыс пен Шығыстың өркениеттер аралық сұхбаттастық идеалына жақындай түсуіне жағдай жасайды. Әлемдік өркениетте өз орнын ойып алған ұлы жерлесіміз әл-Фараби іліміне қайта оралу, танып білу, ұлт мүддесіне жарату – таусылмас рухани азық, баға жетпес рухани құндылық.

ПРОБЛЕМЫ
МАТЕРИИ
И
МИРА
В УЧЕНИИ
АЛЬ-ФАРАБИ

Султонзода Соки Аслон

Доцент кафедры философии Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни. Город Душанбе, Республика Таджикистан

Одним из первых и великих представителей средневековой восточной философии, точнее восточного перипатетизма является Абу Наср Мухаммед аль-Фараби (870–950). Идеи этого мыслителя о материи и бытии отличаются от всех им подобных разработанных до него. Его идеи до сих пор не утратили свою значимость в разных сферах науки, в том числе и в натурфилософии. Разные аспекты философского учения аль-Фараби изучены многими западноевропейскими, советскими, иранскими, турецкими и другими зарубежными учеными, об исследованиях которых подробно не останавливаемся.

Среди исследователей наследия мыслителя вклад казахских ученых, безусловно, отличается. Благодаря казахским ученым трактаты аль-Фараби переведены на русский язык и до сих пор о его наследии ведутся активные исследовательские работы. В работах некоторых исследователей истории исламской философии, особенно философского наследия аль-Фараби, обращается внимание на проблемы материи и мира. Но все же нам кажется, что эта проблема до сих пор всесторонне не изучена. Однако в рамках одного тезиса или статьи также мы не можем раскрыть все стороны изучаемой проблемы с точки зрения аль-Фараби. Поэтому сейчас эту проблему будем рассматривать вкратце, а его всестороннее изучение оставим в будущем.

Проблемы материи и мира рассматриваются в основных философских трактатах мыслителя, в том числе в «Трактат о взглядах жителей добродетельного города», «Гражданская политика», «О вакууме», «Существо вопросов», «Афористические записи – «Атта'ли-кат», «Ответы на вопросы философов» и т.п. Аль-Фараби, как и другие монотеисты своей теоцентрической эпохи начинает рассмотрение бытия с бытия абсолютного, т.е. Бога, которого называет необходимосущее. Все, что истекает от него, он считает возможносущим. От необходимосущего, по мнению аль-Фараби десять мир проистекают в эманационной форме. Согласно аль-Фараби, бытие, разделенное на абсолютное и относительное, сохраняет значение, которое придается бесконечному и конечному. Такое конечное берет начало в бесконечном. Необходимосущее дает начало бытия всем существующим вещам таким образом, что само тоже не прекращает своего существования. Бытие Первого сущего есть, с одной стороны, как бы истечение бытия в бытие вещей, а бытие всего прочего истекает из бытия его самого.¹ Иными словами, необходимосущее, по аль-Фараби, не творит, а отражается в вещах, которые существуют в нем.

С другой стороны, нельзя представить все другие существования как в некоторой степени отделенные от Первого сущего. Все эти другие вещи существуют не только по причине Его, после Него,

¹ Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города. С. 225; Ж. Алтаев. Классическая исламская философия средневековья. – Алматы: Казак университети, 2016. С. 42.

но более того, «существуют в Нем, следовательно, относятся к Его субстанции и к Его бытию».² Причинно-следственный характер философии аль-Фараби заключается в том, что следствие всегда зависит от причины, бытие вещей зависит от необходимосущего. Эти вещи перед тем, как берут свои материальные формы, существуют потенциально в субстанции самого необходимосущего.

Аль-Фараби пишет: «И Его субстанция такова, как у всех вещей, явлений бытия, оттуда исходящих; без этого Он отличался бы иным бытием, чем Его собственное: Он великодушен, и Его великодушие заключено в Его субстанции. Бытие разделяется по ступеням, и каждая ступень принимает свою часть бытия в зависимости от степени связи с Ним».³ Аль-Фараби считает необходимосущее великодушным, и его великодушие исходит от субстанции. Такая формулировка вопроса указывает на то, что, во-первых, необходимосущее и возможносущее аль-Фараби имеют не религиозный, но все же теологический характер. Во-вторых, истечение бытия в бытие вещей свидетельствует о некотором сходстве этой философии с учениями суфиев. Об этом говорят и исследователи аль-Фараби, в том числе Анри Корбен, согласно которому аль-Фараби имел глубоко религиозно-мистическое мировоззрение. Он жил очень просто и даже носил суфийское платье.⁴ В-третьих, формулировка «необходимосущее великодушно и его великодушие заключается в Его субстанции» на философском языке можно интерпретировать как субстанцию необходимосущего, которому присуще великодушие, т.е. истечение или же творение.

Мыслитель необходимосущее считает изначальным и вечным, но возможносущие он считает возникшим и тленным. Однако таджикский ученый Х. Шоихтиёров отмечает, что отношение Бога и мира в философии аль-Фараби – это отношение причины и следствия, а раз так, то причина не бывает без следствия. Если необходимосущее вечно, то возможносущее также должно быть вечным. Таким образом, два полюса бытия, т.е. вечное и невечное фактически взаимосвязаны и составляют одно целое. Разница толь-

2 Там же. С. 226.

3 Там же. С. 229.

4 Corbin H. Histoire de la philosophie islamique. - Gallimard, 1986. – P. 226.

ко в том, что первый полюс идеален, а второй более или менее тяготеет к материальности.⁵ Это означает, что философия аль-Фараби имеет дуалистический характер и именно с этого момента начинается перипатетичность его учения.

В учении аль-Фараби материя и ее атрибуты занимают одно из основных мест. Идеи Второго учителя, т. е. аль-Фараби, об отношении формы и материи совпадают с идеями Аристотеля. Аль-Фараби пишет: «Поскольку же дело обстоит именно так, то первая материя не может существовать свободно от формы, равно как и естественная форма не может существовать отрешенно от материи. Напротив, первая материя нуждается в форме, дабы стать благодаря ей актуально существующей. Первая материя и форма не могут служить причиной существования друг друга; имеется некая причина, определяющая существование той и другой».⁶ Из этого следует, что материя и форма не могут соединиться само по себе, есть другая сила, которая их соединяет и актуализирует. Материя без формы неощутима, неактивна. Форма без материи тоже такая же – неактивная. Они нуждаются друг в друге.

Мыслитель, рассматривая проблему материи, убеждает, что материя существует по своей сущности, а небытие существует акцидентально. «Разница между первой материей и небытием состоит в том, что первая материя является существующей акцидентально и существующей по своей сущности. Небытие же не существует по своей сущности, а существует акцидентально, ибо существует оно в интеллекте в том смысле, в каком говорят, что оно представляется в интеллекте».⁷ Из этого следует, что аль-Фараби считает материю нечто существующей абсолютно, существующей либо в потенции, либо в действии, но небытие он считает относительным, которое существует в интеллекте, оно объективно не существует как материя.

Мыслитель, считая материю основой всех объективных материальных существ, пишет следующее: «Материя – это самое выс-

5 История таджикской философии. – Т. 2. С. 402.

6 Аль-Фараби. Существо вопросов // Аль-Фараби. Естественнонаучные трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1978. – С. 227-250; Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. С. 240.

7 Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. С. 298.

шее и самое значительное из всех бытии. Если бы она не обладала способностью восприятия формы, то она не имела бы никакого действительного существования. Следовательно, она была бы потенциально несуществующей. Однако материя, приняв форму, стала субстанцией, а последняя восприняла жар, холод, сухость и влагу и превратилась в элементы. А затем из них возникли различные предметы и смеси».⁸ Как видится, материя, приняв форму, становится субстанцией, из которой образуются разные тела, разные вещи. Причину образования вещей аль-Фараби объясняет так: «Причина вещи – это либо то, благодаря чему она существует, либо то, [в силу] чего она существует, либо [наконец] то, ради чего она существует. Причины существования вещи – это ее материя, ее форма, образующие начало вещи, а также цель, ради которой вещь существует. Одна из этих [причин] – это то, в силу чего вещь существует, т. е. материя; та причина, благодаря чему вещь существует, – это ее форма; а то, ради чего существует вещь, – это ее цель».⁹

Аль-Фараби о соотношении материи и формы пишет: «Форма существует не потому, что она в природе предназначена для материи. Напротив, материя существует ради формы, т.е. ради того, чтобы бытие формы зиждилось в ней. Поэтому форма превосходит материю. Материя же превосходит форму в том отношении, что в своем бытии она не нуждается в пребывании в каком либо субстрате, между тем как форма нуждается в этом». Подчеркивая здесь преимущество материи перед формой, аль-Фараби далее констатирует, что «форма не может быть нечто относительной с материей, так как формы преходящи, а материя вечна»,¹⁰ она переходит от одной формы к другой. В материи форма, может быть, и может не быть, в то время как материя остается вечной. Но при всем положительном значении трактовки материи в учении аль-Фараби все же еще сохраняется представление о форме, как о некоем самостоятельном начале, наряду с материей и другими духовными началами, такими, как душа и разум.

Аль-Фараби в «Трактат о взглядах жителей добродетельного го-

8 Там же. С. 421-422.

9 Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. С.108; Ибрагим Т.К., Ефремова Н.В. Мусульманская философия. Фальсафа. Антология. – Казань: Изд. ДУМ РТ, 2009. С. 132-133.

10 История таджикской философии. – Т. 2. С. 408.

рода» пишет, что «Каждое из этих бытия составлено из двух частей: одна из них подобна деревянному ложу, другая – очертанию ложа. То, что подобно дереву, есть материя и первоматерия, а то, что подобно его очертанию, является формой и видом бытия.¹¹ Хотя мыслитель уверен в существовании материи без формы в потенции, но в отдельности ни материю, ни форму он не считает субстанциями. Они становятся субстанцией, тогда, когда материя принимает форму. Однако эта идея аль-Фараби была развита Ибн Синой и последний считал материю как отдельная субстанция.

В ходе изучения проблемы материи и формы в учении аль-Фараби мы сталкиваемся также с атрибутами материи, как движение, пространство и время. Однако мыслитель последние не рассматривает как атрибуты материи, а в отдельности от нее. При этом, он показывает взаимосвязь движения, пространства и времени. По его мнению «Небесное движение есть такое вращательное движение, при котором движущееся меняет положение, а преходящее движение есть движение, при котором движущееся меняет место. Простым телам свойственно движение количества и качества, а также прямолинейное движение, причем последнее бывает двух видов: одно из них имеет направление от центра, а другое – к центру. Движение сложных тел зависит от преобладания в них тех или иных простых, каковыми являются четыре материи».¹² В этом рассуждении мыслитель, во-первых, показывает, что движение – это изменение положения и место вещей, во-вторых, у простых тел бывает два вида движения: количественное и качественное. Такое мышление аль-Фараби берет свои истоки от физики Аристотеля и развивается в учении Ибн Сины и других восточных перипатетиков.

Кроме вышеназванных видов движений аль-Фараби показывает также физическое и биологическое движение: «Начало движения и покоя, когда оно не исходит извне или от воли, называется природой. Другие виды движения осуществляются либо непроизвольно – в таком случае их начала называются растительной душой, либо произвольно – в этом случае независимо от того, однообразны ли они или разнообразны, начала их называются животной душой и

11 Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. С. 236-237.

12 Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. С. 240.

13 Там же. С. 241-242.

душой сферы».¹³

Аль-Фараби как Аристотель время считает мерой движения. Он пишет: «С движением связано то, что называется временем. Предел времени называется моментом. У движения не может быть ни начала во времени, ни конца во времени. Таким образом, с одной стороны, должно существовать нечто движущееся, а с другой стороны – нечто движущее. Если бы движущее было одновременно и движущимся, то оно нуждалось бы в другом движущем, поскольку движущееся находится в неразрывной связи с двигателем и ни одна вещь не движется сама по себе. А раз так, то здесь не может быть бесконечного ряда, и мы должны прийти к такому двигателю, который сам по себе не находится в движении – в противном случае нам пришлось бы принять существование бесконечного числа пар движимых и движущих вещей, чего быть не может. Двигатель, который сам не находится в движении, должен быть один; он не должен быть ни обладающим величиной, ни телесным, ни делимым, ни множественным».¹⁴ В этом отрывке мыслитель, во-первых, доказывает зависимость времени от движения и его изначальность и вечность во времени, во-вторых, он показывает, что движение само по себе не происходит и нуждается в движущей силе, потому что движущая сила должна быть не движущейся, в-третьих, мыслитель, указывая на единство движущей силы, доказывает единство Бога, которое совпадает с перводвигателем Аристотеля.

Несмотря на все эти описания аль-Фараби движение считает без конкретного определения: «Движение не имеет определения, ибо оно принадлежит к двузначным словам. Движением обозначают как изменение места, так и превращение при становлении и исчезновении, однако его также можно обозначить как переход от потенциального к актуальному».¹⁵ На основе этой идеи можно констатировать, что мыслитель движение считает атрибутом материи. Ибо переход движения от потенциального состояния к актуальному является свойством материи.

По мнению аль-Фараби круговое движение имеет абсолютный

14 Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. С. 241-242.

15 Там же. С. 407.

характер, оно во времени не имеет ни начала и ни конца, оно изначальное и вечное, покой относителен. Об этом мыслитель пишет: «Нет абсолютного покоя ни в одной из частей неба. Все они движутся. Движутся также сами по себе и небесные тела, вращаясь вокруг своих центров в сферах своего вращения».¹⁶ Из этого явствует, что все небесные тела, включая звезды и планеты, находятся в постоянном, определенном движении. Покой относителен и не имеет объективный характер, он субъективный.

Аль-Фараби полагает, что в субстанции движение не происходит: «В субстанцию небесной сферы движение не входит, а лишь привходит... Поэтому и говорится: небесная сфера не пребывает в движении и времени, а [существует] вместе с движением и временем».¹⁷ Такая позиция аль-Фараби поддерживается Ибн Синой.¹⁸ По мнению последнего в субстанции нет движения. Но последующие перипатетики, как Насириддин Туси, такую идею не поддерживают.¹⁹

Изучение произведения аль-Фараби наводит на мысль, что хотя движение и времени являются объективными и не имеют ни начала и ни конца во времени, однако пространство является объективным, но не является бесконечным. Мыслитель пишет: «Вещи, обладающие величиной, и числа, имеющие известный порядок, не могут быть актуально бесконечными. Точно так же и расстояние не может уходить бесконечно в пустоту или в заполненное пространство, ибо существование бесконечного невозможно».²⁰

По мнению аль-Фараби, «все земные и небесные сферы имеют свойство телесности. Мир состоит из простых тел, образующих единый шар; вне мира нет ничего». Мыслитель выделяет шесть разновидностей тел: «небесное тело, разумное животное, неразумное животное, растения, минералы и четыре элемента. К четырем элементам относятся огонь, воздух, земля и вода».²¹ Эти последние являются самыми простыми видами материи и служат осно-

16 Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. С. 297-298.

17 Там же. С. 306.

18 Абу Али ибн Сина. Избранные произведения. – Т. 1. С. 187-188.

19 ابن سينا، ايقال الساسي، ص 52.

20 Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. С. 243.

21 Ал-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. С. 48.

вой для пяти родов тел. Аль-Фараби, как и Аристотель, опровергает существование пустоты. По его мнению, пространство не может быть пустым, в действительности оно заполнено каким-то телом. «... всякий раз, как только одно тело освобождает пространство, в ту же минуту это пространство заполняется другим телом, и выйдет смежное с ним тело, но никогда пространство, из которого вышло первое тело, не останется абсолютно пустым».²² Как видим, в отличие от Абубакра Рази, который подобно древнегреческим атомистам, верил в движение атомов в пустоте, аль-Фараби отрицает саму пустоту. Последующие мыслители мусульманского Востока уже после аль-Фараби тоже стали отрицать пустоту, в том числе Ибн Сина, Насир Хусрав и Насириддин Туси.

По мнению аль-Фараби пустота, которая находится внутри сосуда, имеет длину, ширину и глубину, которые являются свойствами материи. Поэтому пустота внутри сосуда не является пустотой, а место, которое должно быть чем-то заполненным. Аль-Фараби об этом пишет: «Следовательно, эта треть сосуда имеет какой-то объем, заполнена каким-то телом, обладающим длиной, шириной и глубиной, явными сторонами и всеми характерными особенностями материи».²³ Имея в виду такое рассуждение, аль-Фараби пустоту атомистов считает вакуум, которого можно считать синонимом пространства. Об этом мыслитель пишет так: «Причину явлений, которые они наблюдали (имеются в виду атомисты. – С.С.) в сосудах, [они] видели в существовании вакуума. Из вышеуказанного ясно, что рассуждение о вакууме не является необходимым заключением. То, что они считали абсолютной пустотой, в действительности является пространством, заполненным воздухом».²⁴ Иными словами, аль-Фараби пишет, что «Поверхность объемлющего тела и поверхность объемлемого тела называются местом. Пустоты не существует».²⁵

22 Ал-Фараби. Трактат о вакууме // Хайруллаев М. Фараби – крупнейший мыслитель средневековья. – Ташкент, 1973. С. 91-98; Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. С.182.

23 Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. С.173-174.

24 Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. С.183.

25 Там же. С. 242.

Цель мыслителя в изучении бытия необходимосущего и возмозносущего, материи и формы заключается в изучении мира. Мир аль-Фараби называет возмозносущим, – это мир возникновения и уничтожения, и в его основе лежат четыре элемента. «В зависимости от того, какой элемент преобладает в их смеси, вещи принимают ту или иную форму. Все вещи представляют собой единство формы и материи. Форма в этих вещах – это их фигура, структура и др., материя же – это то, из чего состоят вещи, их основа».²⁶ В этой ссылке аль-Фараби является как ученый физик-натуралист. Он не говорит о божественных силах. В следующей ссылке мыслитель еще конкретнее пишет: «У простых тел, из коих состоит мир, есть места, в которых они пребывают, но взятые в отдельности, они места не имеют. Мир состоит из простых тел, образующих единый шар; вне мира нет ничего. Следовательно, мир не находится в каком-то месте и не заканчивается пустотой или заполненным пространством».²⁷ Т.е. мир состоит из простых тел, которые в свою очередь состоят из сочетания материи и формы, поскольку они состоят из материи, там и должно быть движение, пространство и время. Пространство, в котором все небесные тела движутся во времени, указывает на единство мира.

После того как аль-Фараби рассматривает проблемы бытия необходимосущего, возмозносущего, десяти миров, материи и формы, движения, пространства и времени, он рассматривает проблемы мира и в конце концов заново приближается к метафизическим силам и решает основной вопрос с исламско-теологической позиции. Аль-Фараби пишет: «Все, что образовано из многих частей, требует для своего сочетания длительного времени. Точно так же и то, что разлагается на много частей, для своего разложения требует продолжительного времени. Для того же, что состоит из меньшего количества частей, требуется меньший промежуток времени, но самое минимальное время требуется при сочетании и разложении вещей, состоящих из двух частей».²⁸ Но весь мир в соб-

26 История таджикской философии. – Т. 2. С. 407.

27 Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. С. 243-244.

28 Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. С. 394.

ственном смысле состоит лишь из двух основных частей, а именно материи и формы, которые особо присущи ему. Поэтому становление мира произошло сразу, вне-временно, как это нами изложено. Так же вне-временно происходит и исчезновение его. Ясно, что все, что имеет становление, несомненно, имеет также и исчезновение. Таким образом, мы выяснили, что мир в своей совокупности является возникающим и преходящим, однако возникновение и исчезновение его не происходит во времени (вне-временно), и, напротив, части мира возникают и исчезают так, что их возникновение и исчезновение происходит во времени. А Аллах, да будет хвала ему, Он есть Единый, Истинный, Творец всего, у него нет ни возникновения, ни исчезновения».²⁹

На основе последней цитаты можно заключить, что изначальность материи и ее атрибутов: движение, пространство и время зависит от изначальности самого Бога, потому что все эти существуют потенциально в сущности Бога, а Бог их осуществляет через сочетание материи и формы для того, чтобы сотворить мир. Однако как видели, по мнению аль-Фараби мир сотворен вне-временно, движение, пространство и время также начали действовать с возникновением мира.

Учитывая во внимание все вышерассмотренные проблемы, можно заключить, что аль-Фараби решает проблемы материи и мира с исламско-теологической позиции. Однако, говоря о необходимом и возможном, а также эманации десяти миров, он является философом идеалистом, который показывает совсем новые идеи. Но когда речь идет о материи и форме, благодаря которым вещи становятся вещами в действительности, мыслитель является перипатетиком. Материя и ее атрибуты: движение, пространство и время являются изначальными и вечными во времени, но не в сущности. В сущности, Бог предшествует все эти. По мнению аль-Фараби для осуществления частичных физических и естественных явлений, которые происходят в мире нужно времени, т.е. они реализуются во времени и в мире, без времени и мира они не могут существовать. Но когда речь идет о возникновении самого мира, мыслитель убежден, что это не происходит во време-

29 Там же. С. 395-396.

ни. Становление мира произошло сразу, вне-временно. Так же вне-временно происходит и исчезновение его. Это показывает уверенность мыслителя в религии, которая господствовала в его эпохе.

Литература:

1. Абу Али ибн Сина. Избранные произведения. – Том I. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 420 с.
2. Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. Пер. с арабского. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 496 с.
3. Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 430 с.
4. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 400 с.
5. Ал-Фараби. Трактат о вакууме // Хайруллаев М. Фараби – крупнейший мыслитель средневековья. – Ташкент: Фан, 1973. – С. 91-98.
6. Алтаев Ж. Классическая исламская философия средневековья. – Алматы: Казак университети, 2016. – 396 с.
7. Ибрагим Т.К., Ефремова Н.В. Мусульманская философия. Фальсафа. Антология. – Казань: Изд. ДУМ РТ, 2009. – 669 с.
8. История таджикской философии. – Т. 2. – Душанбе: Дониш, 2012. – 788 с.
9. Касымджанов А.Х. Абу-Наср аль-Фараби. – М.: Мысль, 1982. – 197 с.; – М.: Наука, 1982. – 301 с.
10. Corbin H. Histoire de la philosophie islamique. – Gallimard, 1986. – 546 p.
11. نارهت، 1367. 633 ص. سابقتقال اساسا. نسدلاری صن ی سوطال.

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА В МИРОПОНИМАНИИ АЛЬ ФАРАБИ

Мокоева Гулдана Самидиновна
Доктор философских наук,
Жалал-Абадский государственный университет,
Кыргызская Республика

Аннотация

В данной статье проанализирована природа и сущность человека в миропонимании известного философа средневековой Перипатетики Аль Фараби. А также изучены идеи Аль Фараби о счастье, знания человеческого бытия, добро и зло в контексте этики.

Annotation

This article analyzes the nature and essence of a man in the worldview of the famous philosopher of medieval Peripatetics Al Farabi. And also studied the ideas of Al

Farabi about happiness, knowledge of human existence, good and evil in the context of ethics.

Ключевые слова: человек, миропонимание, философия, природа человека, счастье, добро и зло.

Key words: man, worldview, philosophy, human nature, happiness, good and evil.

Каждая историческая эпоха, и соответствующая ей реальность, или потребность эпохи обогащает человечество новым социальным опытом, вооружая достижениями научно-технического прогресса. Информационные и технологические революции способствовали возникновению новых взглядов человечества, что привело, в конечном счете к переосмыслению места человека в мире. Последние столетия привели человечество к появлению весьма сложных и противоречивых путей дальнейшего развития. Материально-экономические основы развития бытия личности, широкие масштабы социальной мобильности, разнородность духовного мира, различные варианты социоэтической идентичности – способствуют развитию личности, его индивидуальности и свободы как проявления творческой деятельности. С другой стороны, общественные институты, политические режимы направлены против него, и побуждают возникновению дисгармонии, одиночества, беспомощности в его бытии.

Миропонимание субъекта конца XX начала XXI вв., исследование экзистенции человека, его духовного мира стало одной из важнейших проблем современности. Иными словами, гуманное отношение к человеку, экзистенциальные меры, анатомо-физиологические нормы, здоровье, духовное богатство и ценности стали предметом философских исследований.

В процессе глобализации, в геополитическом пространстве повысились требования к познанию уникальности человека и его ответственности. Ибо, возникло необходимость в установлении новых парадигм мышления.

В мировой онтологии, социальной философии. Философской антропологии и социологии активизируются исследования, связанные с возрастанием напряжения между человеком и обществом. В этой связи мы поставили цель проанализировать понима-

ние Аль Фараби смысла и содержания человека, его места в реальной жизни, его смысл жизни, счастье и другие экзистенциальные вопросы.

Выдающийся писатель-гуманист Чынгыз Айтматов справедливо отмечал: «Вся жизнь отдельного человека, в то же время общества, постоянно связана с преодолением различного значения, направления проблем, противоположностей, трудностей. А преодоление противоположностей означает ход истории. Осваивая законы бытия и познавая самого себя, человек крутит колесо истории, кроме того, он в отношении себя постоянно задавал вопрос: «В чем сущность жизни?». На данный вопрос, рожденный вместе с человеком, конечно, конкретного ответа еще не существует. В различные эпохи разные люди на данный вопрос старались ответить по разному» [1, с. 39]

Проблемы консолидации, переоценки духовных ценностей в процессе политико-экономической, культурной, религиозной интеграции и унификации в мире, нередко отрицающих национальную особенность и самобытность многих народов, несомненно, требует изучения наследия мыслителей тюркских народов, философское наследие средневекового перипатетизма в частности.

Среди мыслителей средневековой философии Востока, заслуженное место занимает Абу-Наср аль-Фараби, который является крупным мыслителем средневекового Перипатетизма. Его сочинения очень разнообразны, которые внесли огромный вклад в развитие науки.

Он оказывал свое влияние на других мыслителей средних веков. Об этом говорится следующее: «Влияние Аль-Фараби на последующее развитие культуры, в том числе культуры народов Востока, Средней Азии, Казахстана, Кавказа было многосторонним и длительным. Активное участие в культурной жизни «мусульманского» Востока представителей всех этнических групп, в том числе и тюркских, способствовало попыткам развития литературного языка на народной основе. В сочинениях Махмуда Кашгарского и Юсуфа Баласагунского, написанных на тюркском языке, явно видны следы рационалистических и гуманистических идей замечательного ученого-энциклопедиста Аль-Фараби» [2. с.XVII].

Наследие Аль Фараби оказывал свое влияние не только средневековых мыслителей Востока, но мыслителей эпохи Возрождения и нового времени.

В истории философии бытие оценивается через призму личного бытия конкретного человека. Если в древнем мире в понимании человеческого бытия доминирует космологизм – человек является органической частью космоса, то в средние века в оценке человеческого бытия абсолютно доминирует религиозный взгляд, в котором Бог выступает основой всего сущего [4, с. 67].

Что говорит Аль Фараби о философии вообще? Мыслитель рассуждая искусства делит ее на два вида: цель одного вида – получение прекрасного, а цель другого – получение полезного. Искусство, целью которого является только достижение прекрасного, называется философией или, в абсолютном смысле, мудростью. В свое время философия также делится на теоретической и практической. Познание существующих предметов, на которые не распространяется человеческое действие – называется теоретической философией. Второй вид философии познает предметов, свойство которых таково, что на них распространяется действие человека, и называется практической философией.

Теоретическая философия включает математику, физику, метафизику. Математика включает арифметику, геометрию и астрономию. Гражданская философия распадается на два вида: этическое искусство и политическая философия [2. С.35-36].

В учении о бытии АльФараби особое внимание обращает на тела. Согласно ему, все тела и акциденции распадаются на шесть видов. Из них Первопричина находится на первой ступени, Вторые причины – на второй ступени, деятельный разум – на третьей ступени, душа – на четвертой ступени, форма – на пятой ступени, материя – на шестой ступени. Душа, форма и материя являются телами. Тела распадаются на шесть родов: небесные тела; разумные животные; неразумные животные; растения; минералы; четыре элемента. Из сочетания этих шести родов тел, образуется мир в целом [2, с.47-48]/

Как и другие мыслители Аль Фараби обращался к проблеме человека, его месте в мире. Сущность человека определяется

принадлежностью социуму. Человечность, гуманность, покорность общим принципам стоят на главном месте.

Согласно антропологическим воззрениям мыслителя, человек разумное существо, которому «присущи разумная сила, стремящаяся сила, воображающая сила, сила ощущения. С помощью разумной силы человек овладевает науками и искусствами и различает хорошее от дурного в нравах и действиях. С ее помощью он рассуждает, что следует делать, а что не следует, постигая при этом полезное и вредное, приятное и неприятное. Разумная [сила] подразделяется на теоретическую и практическую. Практическая подразделяется на профессиональную и мыслительную. Благодаря теоретической [силе] человек постигает сущность того, что он совсем не может сделать. Благодаря практической [силе] он постигает сущность того, что может при желании сделать. С помощью профессиональной [силы] человек овладевает искусствами и ремеслами. С помощью мыслительной [силы] он применяет мышление и рассуждение в том, что он должен делать, либо чего он не должен делать. Благодаря стремящейся [силе] в человеке происходит борьба между тем, к чему ему следует стремиться, или [тем, чего ему следует] избегать, страстно желать или ненавидеть, предпочитать или воздерживаться. Таким образом от нее возникают ненависть и любовь, дружба и вражда, страх и доверие, гнев и благожелательство, бессердечность и милосердие и прочие аффекты души [2, с. 50].

Сушность человека раскрывается через понятия «хороший нрав». Как полагает АльФараби если человеку присущ хороший нрав, то он прибегает к искусному приему, с тем чтобы сохранить его в человеке, а если человеку присущ плохой нрав, то он должен прибегать к искусному приему, с тем чтобы устранить его. Для устранения болезни души человеку следует подражать примеру врача в устранении болезни тела.

Аль Фараби говорит: «Есть люди рассудительные и проявляющие решительность в [совершении] того, что требует рассудок. Таких [людей] мы обычно называем свободными по достоинству, тогда как тех, кто не обладает этими двумя [свойствами], мы обычно называем звероподобными; тех же, кто только рассудителен, но не обладает решительностью, мы называем рабами по природе» [2, с.28].

Природа человека раскрывается через категория счастье. Счастье человека является самым предпочтительным, самым ценным, самым совершенным благом. По этому поводу он говорит: «Счастье — это цель, к которой стремится каждый человек, ибо оно является неким совершенством. Разъяснение этого не нуждается в [излишних] словах, ибо это — предельно известная [вещь]. Всякое совершенство есть цель, к которой стремится человек потому, что оно является неким благом, и это, без сомнения, предпочтительно. Поскольку цели, к которым стремятся как к предпочтительным благам, многочисленны, то счастье является самым полезным из предпочтительных благ. Ясно, что счастье в числе благ является наибольшим благом и в числе предпочтительных [вещей] является самой совершенной целью, к которой стремится человек. Блага, которым отдают предпочтение, избираются либо для достижения некой другой цели (например, математика, прием лекарств), либо ради них самих. [2, с.3]. Исследуя этику Аль Фараби известный философ А.Х.Касымжанов говорит: «Человеческая счастье – абсолютная ценность. Поэтому оно является пределом стремления всех людей. Но понимание счастья у различных народов неодинаково» [3, с. 152]. Аль Фараби исследуя смысл счастья раскрывает сущность человека

Согласно эпистемологии Аль Фараби у человеке формируются хорошее или плохое здравомыслие. Хорошее здравомыслие называется силой ума, а плохое здравомыслие называется слабоумием и глупостью.

В результате этих противоположных дилемм существуют прекрасные или безобразные действия и аффекты души. Аль Фараби их называл нравами. «Благодаря нраву от человека исходят безобразные и прекрасные действия» [2, с. 10].

Как полагает мыслитель, «человек от природы наделен такой способностью, которой свойственны оба положения, вслед за этим получается другое приобретенное состояние, которому свойственно только одно из этих положений, когда имеют место действия и аффекты души. Может быть, только благодаря им неизбежно достигается счастье, когда мы обладаем хорошим нравом и хорошим здравомыслием» [2, с.11].

Когда в человеке имеются хороший нрав и сила ума, тогда человек становится добродетельным и благородным. Как отмечает философ, совершенство тела человека есть здоровье. Согласно его предположению здоровье надо сохранять, а если нет его, то следует его приобрести. Согласно мыслителю «здоровье достигается только при соблюдении меры: при умеренной еде достигается здоровье, при умеренном труде приобретается сила, точно так же хороший нрав достигается при умеренных действиях. Если нет того, за счет чего достигается здоровье, то нет и здоровья, точно так же, когда действия отклоняются от меры и к этому привыкают, хорошего нрава не получается» [2, с.14].

Благодаря хорошему здравомыслию получается и достигается познания реальности. А именно благодаря философии человек достигает к счастью. А ее-то мы постигаем при хорошем здравомыслии.

В этических воззрениях Аль Фараби различает добро и зло. Храбрость, смелость, щедрость, остроумие, правдивость, дружелюбность есть добро, а скупость, алчность, притворство, трусость, высокомерие – зло. Как говорит философ: «Храбрость – это хорошее нравственное качество и достигается оно за счет умеренной смелости, проявленной в опасных делах и воздержании от них. Чрезмерная смелость в этих делах приводит к безрассудству, а недостаток смелости приводит к трусости, а это уже плохое нравственное качество. И когда вырабатываются эти нравственные качества, то из них проистекают соответствующие действия. Щедрость возникает при мере, проявленной в сбережении и в трате денег. Чрезмерная бережливость и недостаточная трата денег приводят к скупости, а это плохое нравственное качество. Чрезмерная трата и недостаточная бережливость приводят к расточительству» [2, с. 18].

Таким образом, основным наследием средневековой культуры является философские труды мыслителей средневековой Перипатетики такие как, Ибн Сина, Аль Фараби, Ибн Рушд, Ж.Баласагуни, М.Кашкари, О.Хайям и другие. Среди этих мыслителей Аль Фараби стоит у истоков эпистемологии средневекового Перипатетизма. Рационализм Аль Фараби и комментарии к философии Аристотеля отличаются своей последовательности и обоснованности.

Природа и сущность человека раскрывается через различные взаимосвязанные системы, в которые они образуют «мир-человек». Человеческая жизнь – проявления его бытия, его собственного Я, которая выступает как диалектическая взаимосвязь добра и зла. Жизнь человека состоит из удовлетворения и неудовлетворения, радости и горя, счастья и несчастья – это есть полюсы и катализаторы жизни человека.

Список использованной литературы:

1. Айтматов Ч. Собрание произведений в 8 томах. – Т.8. – Б.: Учкун, 2009.
2. Аль-Фараби Социально-этические трактаты. Издательство «НАУКА» Казахской ССР. 1973, – 436 с.
3. Касымжанов А.Х. Абу-Наср аль-Фараби. – М.: «МЫСЛЬ», 1982. – 198 с.
4. Токоева Г.С. Кыргыз философиясындагы адам болмушу. – Б.: «Махпринт»

**ӘБУ НАСЫР
ӘЛ-ФАРАБИДІҢ
ӨЗЕКТІ
ОЙЛАРЫНЫҢ
ТҮЙІНДЕРІ**

А.Д. Курманалиева,
философия ғылымдарының докторы,
әл-Фараби ат. ҚазҰУ профессоры

Ортағасырлық ғұлама ойшыл, энциклопедиялық білімімен таң қалдырған философ Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы қанша сусындасаң да, көзі сарқылмайтын білімнің қайнар бұлағы. Елдігімізді барлық жұртшылыққа паш ететін оның өшпес бейнесі дәл қазақ топырағынан шыққаны біз үшін үлкен мақтаныш. Екінші Ұстаздың философиялық, логикалық, метафизикалық, әлеуметтік, жаратылыстану ғылымдары салаларына қосқан үлесінің теңдесі жоқ.

Ғұламаның болмыс ілімі дүниенің үйлесімді бірлігі ретінде Әуелгі Себептен бастама ала отырып, бағыныстылық сатымен жоғарыдан төмен бағытта аспан сфераларынан жер бетіне дейінгі аймақты қамтып

қана қоймай, келесіде жер бетінде де болмыстың төменгі жаратылыстарынан адамға дейін дамиды. Әл-Фараби философиялық дүниетанымында адамның маңыздылығы оның саналылығында болып отыр, сонымен қатар ол – аспан әлемі мен жер бетінің түйісер пунктісі болып есептеледі.

Ғалымның философиясы, негізінен, адам төңірегіндегі мәселерді өрбітуден туындайды. Өмірдегі мақсат – адамның жетілушілігі. Жетілушілік, кемелдік адамның «о дүние мен бұл дүниеде» асқан бақытқа жетуі. Ал адамның ізгі ниеті бақытқа жетуі тек білім жинақтаумен, яғни адамға «көркемдік тән болып», теориялық білімдердің бойына барынша кең даруымен тікелей байланысты. Теориялық білімдерді әл-Фараби даналық, яки философия деп атап, адам бақытқа тек философияны меңгергенде ғана жететінін басып айтқан.

Адам – Алланың ең жоғары жаратылысы, оның ақыл-парасаттық қасиетінің сипатталуы бекер емес. Адамның дүние заттарын танудағы бастапқы, бірақ төмен орындағы түйсіктенуші күштер маңызды болғанмен, адамның кемелдікке жетуінде дәл сол интеллектінің рөлі өте жоғары. Адамның бәйекшіл ақыл-парасаты, шынайы ақыл-парасаты, жүре келе пайда болған ақыл-парасат күші интеллектің келесі түрі – әрекетшіл ақыл-парасаттың туындауына әкеледі. Әл-Фараби философиялық іліміндегі әрекетшіл ақыл-парасат – шынайы білімдер, теориялық, этикалық ізгіліктер алудың бірден-бір құралы. Әрекетшіл интеллекті ғылымның өзі десе болады.

Теориялық ізгіліктер әл-Фараби мұрасында әрдайым этикалық ізгіліктермен бірге жүреді, ол ғылымдардың тек сөз жүзінде емес, сондай-ақ практикалық қолданыс табуын өзіне желеу еткен. Мұның көрінісі ретінде ғалымның «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасын» алсақ та жеткілікті. Философ мемлекет құрылымы, оның пайда болуы, мемлекеттегі бағыныстылық тәртіппен адамдардың іс-әрекетінің бөлінуі сияқты бірқатар аумақты ойлары теориялық та, практикалық та тұрғыдан маңызы зор, бұған ғалымның қала құруға талпынысы дәлел.

Әл-Фарабидің болмыс бірлігі тұжырымдамасы оның гносеологиялық, онтологиялық мәселелігімен ғана емес, соны-

мен қатар ғалымның ұстанған әдіснамалық ұстанымында болып отыр. Кез келген ғылымның негізін қалау үшін жалпыдан жалқыға қарай жүретін білім келесі жерде практикада тексерілумен толықтырылады. Әйгілі философтың қолданған әдіснамасының көрсеткіші ретінде «Музыканың үлкен кітабы» ғылым үшін баға жетпес. Бір ғана трактатта сол дәуірде мәлім болған барлық ғылымдардың түйісуі әл-Фарабидің жан-жақты білімдарлығының тағы бір дәлелі іспеттес. Аталған трактатта берілген әдіснама бойынша кез келген теоретик үш шартқа сәйкес болу керек, яғни ол біріншіден, ғылымның барлық бастамаларымен, негіздерімен бастан-аяқ хабардар болуы, екіншіден, сол негіздерден теоретиктің өз тұжырымын шығаруы, үшіншіден, ғылыми тұжырымдарға сыннайы көзбен қарап, жетістігін бойға сіңіріп, кемшіліктерді түзеуі тиіс дей отырып, ғұлама ойшылдың өзінің де осы ұстанымдарды берік қадағалағанын байқау қиынға соқпайды.

Әл-Фараби философиялық мұрасының өзіндік ерекшелігі араб-мұсылман мәдениетінің аясында қарастырылады. Әл-Фараби мәдени-тарихи құбылыстардың куәгері болып қана қоймай, сонымен бірге ғылымдардың теориялық негізін қалаушы, жүйелендіруші ретінде әйгіленіп, исламға тән жоғары біліктілікті бойына сіңірген.

Ғылымдардың түйісіп, бір-бірімен етене жанасуын көрсететін әл-Фараби философиясы жалпылық идеясы мен шынайы ақиқаттың сабақтастығынан түзіледі. Ғалымның философиялық және ғылыми танымының тарихы оның метафизикалық құрылымдарынан да байқалады. Әл-Фараби Платон мен Аристотель метафизикалық, теологиялық, телеологиялық ұстанымдарының ортақтастығын беруге талпынысы ғалымның Әуелгі Себеп пен Құдайдың бірлігін тұжырымдауымен іске асады.

Әл-Фараби еңбектерінде салыстырма әдісін көп қолданады. Бір-біріне қарама-қайшы немесе ұқсас келетін қасиеттер арқылы мәселенің мәнін ашу шебер үндестік тапқан. Оның музыка теориясын құрғандағы жағымды-жағымсыз, қала-мемлекет туралы көзқарастарындағы надан-қайырымды қалалар деп бөлуі туындаған сұрақтарға жауап бергенде септігін тигізеді. Әл-Фараби сондай-ақ параллельдер келтірумен ақиқат тұңғығына тереңдейді. Болмыс пен адам, табиғат пен болмыс, болмыс пен

қала, адам организмі мен қала құрылымы, жануарлар түйсіктері мен адам жан күш-қуаттары ұқсастығын ғылыми түсіндірмелеріне арқау ете отырып, болмыс бірлігі тұжырымдамасын бекітеді.

Әл-Фараби философиясындағы әлеуметтік танымның онтологиялық, әдіснамалық негіздері өз алдына аса маңызды деп айта отырып, бірқатар түйінді ойларына назар аударғымыз келеді.

Әл-Фарабидің философиялық мұрасы қазақ халқының әлеуметтік танымының төл бастамасы ретінде маңызды. Ол антика мен Шығыстың бай рухани қазынасын етене жақындастырып, ислам өркениетіне бейімдеді. Платон, Аристотель идеялары «мұсылмандық» жалғасын тапты. Бұл жәйт, әсіресе, әл-Фарабидің әлеуметтік танымын құрайтын адам, қоғам мәселелерінде айқынырақ көрінеді. «Ғылымдар классификациясының» соңғы бөлімінде орналасқан әлеуметтік ғылым әл-Фараби философиясын тиянақты тәмәмдап, оның дүниетанымын қорытындылайды.

Ойшыл дүниетанымының өзегі – болмыс туралы ілім ғалымның «Метафизикасында» кеңінен пайымдалған. Дүниедегі материалды заттар, жеке ғылымдар және материяда болмаған және болмайтын заттар болмысын зерттеуге арналған болмыс ілімі Алла, адам, табиғат бірлестігі негізінде құрылған. Дүние заттары Әуелгі Себептен жаратылу процесі жағынан алғанда, Оған қарағанда екінші деп табылса, уақыт кеңістігінде олар мәңгілік. Әуелгі Себептен жаратылған заттар аспан әлемінде бағыныстылық тәртіппен жер бетіне дейін жоғарыдан төменге дейін бағытта түзіледі. Аспан әлемі мен жер бетін түйістіруші адаммен жанасқан соң, эманациялық сатылану жер бетінде ең төменгі негіздерден неғұрлым деңгейі жоғарыға қарай жүріп, ең соңында жетілген жаратылыс адамға – саналы «хайуанға» келіп тіреледі.

Болмыс туралы ілім әл-Фараби философиясының гносеологиялық мәселелерімен тікелей байланыста. Онтологиялық сауалдар болмыс мәнін ұғыну барысында туындаса, оларға жауап табу тікелей таным теориясының негізінде жүзеге асады. Әл-Фарабидің таным теориясы ақылдың жеңімпаздық сипатын діттейді. Адам танымы тек ақыл арқылы жүреді. Сезімдік сатыдан басталған таным ақылмен пайымдалу сатысына жалғасып, соңғысы танымның шешуші рөлі ретінде бекиді. Таным теориясының мәні

«интеллект» сөзінің мағынасын ашумен дәйектеледі. Потенциалды ақылдың актуальді интеллектке айналуы үшін атқаратын қызметі зор әрекетшіл ақыл адамға қатысты ғана пайымдалады. Әрекетшіл ақылдың космостық ақылға қосылуы ақылмен пайымдалушы заттардың мәңгілігін тұжырымдайды.

Онтологиялық, не гносеологиялық мәселелер болса, методологиялық сипаттарымен ерекше. Әл-Фараби заттар болмысын зерттеп қана қоймай, ақиқатты танудың методологиялық жақтарын (ақиқаттың сырын ашудағы әдістер мен тәсілдер) толық дәлелдеді. Осы орайда әл-Фараби музыка өнерінің теориясын құруда ұстанған әдіснамалық бағдарламасының орны ерекше. Барлық принциптерді білу, содан кейін олардан қажетті қорытындылар шығару, соңында айтылған мәселе бойынша басқа ғалымдардың көзқарастарын сараптау арқылы, қысқаша айтқанда, жинақтау, қорытындылау, анализдеу тәсілдерімен теория құру ойшылдың басты методологиялық бағдарын құрады. Музыка теориясында бекітілген аталмыш әдіснама басқа ғылым салаларында да тиісінше қолдануға болатын әмбебаптығымен бағалы. Әл-Фараби философиясы да осы методология негізінде дәйектелген.

Әл-Фарабидің «Ғылымдар классификациясы» ортағасырдағы мәлім барлық ғылымдарды бір жүйеге келтірген туынды болса, трактатта қорытындылаушы орын алған әлеуметтік философия – ойшылдың әлеуметтік танымын бағамдаушы. Әлеуметтік ғылымның соңғы бөлімде орналасуының да өзіндік мәні бар. Ол ойшыл философиясын жинақтаушы қорытынды іспеттес. Көркемдіктің екі түрі болатыны сияқты, философия да екі түрге бөлінеді. Бірі – теориялық, келесісі – практикалық философия. Соңғысы адамның іс-әрекеті даритындығымен түсіндіріледі. Ойшылдың практикалық философиясы әлеуметтік таным негіздерін қалап, адам, қоғам қатынастарының мәнділігін сипаттайды. Әл-Фарабидің әлеуметтік танымы ғақыл философиясына құрылған. Адамның, адамдар тобының немесе халықтың жетіле әлеуметтенуі бақытқа жету деңгейімен бағамдалады.

Әл-Фарабидің әлеуметтік философиясының өзегі – адам мәселесі. Адам ойшыл дүниетанымында жоғары орынды иеленеді. Философияның барлық қомақты мәселелері адам болмысымен

тікелей байланыста зерттелінеді. Әл-Фараби философиясының мақсаты – ақиқатқа жету. Ақиқатты ұғыну тек тамаша көркемділікті меңгеру арқылы ғана іске асады. Тамаша көркемділік философия ғылымы негіздерін жетілдірген адам бойында жинақталады. Ал философия ақылға сүйенген ғылыми тұжырымдармен қаруланған. Ақыл тек адамға тән қасиет болғандықтан, дүниені тану саналы хайуан меншігіне ғана жүктелген. Ондай адам жай ғана адам емес, жоғары жетілген, білімі кемерінен асқан адам болуы шарт. Жетілген адамның онтологиясы бақыт ұғымымен пара-пар. Шынайы бақытқа жеткен адам – әл-Фараби әлеуметтануында нағыз жетілген адам.

Әл-Фараби әлеуметтік танымына тән ажырамас шарттылық – теориялық пен практикалықтың үзілмес байланысы. Жетік адамның тек теориялық ізгіліктерді ғана меңгеріп қоюы баянды жеміс таба алмайды. Ол үшін интеллектуалды жетілушілігімен қатар өзінің қайырымдылық жақтарын да жетілдіруі – ұтымды негіз. Адам бойына тумыстан және өзі оқу, тәрбиелеу арқылы дарытқан білімдерін халықтарға, қалаларға сіңіруі тиіс. Тек сонда ғана ол жетілушіліктің шыңына жетіп, нағыз бақытқа кенеледі. Әл-Фарабидің осы орайда жетістіктің көкжиегінен көрінген тұсы – қайырымды қала құру идеясы. Теориялық негіздерді практикалық өмірде қолдануға талпынысы – ойшылдың ортағасырлық ғылымдарға енгізген жаңалығының белгісі. Әл-Фараби қоғамдық қатынастарды материалдық жағына емес, ішкі рухани талаптарына сәйкес дәйектеді. Қоғам пайда болуының сыртқы себептері ойшыл назарынан тыс. Қайырымды қала құру идеясы философтың рухани сұраныстарынан туған. Идеалды қала құру арқылы халық жағдайын жақсартуға кәміл сенім әл-Фарабидің «қайырымды қала» орнатудағы басты принципі жан тазалығы екенін аңғартады. Әл-Фарабидің рухани бағалықтарға бейім тұруы ислам діні уағыздаған негіздермен үйлес.

«Қайырымды қала» концепциясының әдіснамасына адам баласының этикалық-имандық келбеті негіз етіп алынған. Әл-Фараби «адамгершілік», «ізгілік», «әділет» категорияларын «қайырымдылық» дейтін ортақ атаумен береді де, соңғы принцип ізгі қала жасақтауға алып келеді деп толық сенеді. Оның рухани

қазына елге бақыт игілігін әкеледі деген зор үміті исламның кісінің жан дүниесін таза ұстау жөніндегі қағидаттарымен орайлас. Ол ежелгі Грекияның озық философиясын ортағасырдағы мұсылман ойсанасына қосып, екі арадан өзгеше бітімді ілім жасаған. Атап айтқанда, әл-Фараби материалды заттар дүниесін зерттеу ісінде Аристотельге жүгінсе, әлеуметтік-этикалық ізденіс барысында Платон іліміне сүйенеді. Әл-Фараби философиясы осы платонизм мен аристотелизмнің, сонан кейінгі неоплатонизм мен ислами көзқарастардың топтасуынан (синтезінен) тұрады. Ғұламаның дүниетанымындағы ерекшелік – әлгі «измдерден» бөлекше пікір түйген, ой тұжырымдаған тұстары. Әл-Фараби көзқарастарының ислам қағидаларымен байланысын оның ілімінің ішкі, астарлы қабаттарынан іздеу жөн. Ғалым діни қағидаттарды қабылдайтынын сездірсе де, оны қатып қалған догма-қалып түрінде қабылдаудан өзін аулақ ұстаған. Ол дін атаулыдан философияны ажырата қарайды, ғылыми тұжырымдарды теология тұрғысынан сипаттауды ақиқатты тану жолынан алшақ кету деп санайды. Алдымен адамның ақыл күшіне, таным қабілетіне шәксіз сенеді. Адам баласының ақыл-парасаты арқылы Алла жаратқан дүниені тануына шек қоймайды. Сондықтан әл-Фараби ілімінде логика, таным теориясы, адамның таным қабілеті бірінші орында тұрады.

Демек, әл-Фараби болмыстағы нақты да шынайы бастамаларға ынта қояды. Мұндай көзқарастың негізі – диалектикалық силлогизм. Аталмыш ойлау машығы ақиқатқа жанама алғышарттардан тұратын софистикалық силлогизмнен бөлек. Бұдан әл-Фараби ақиқатты тану әдіс-амалдары ішінен аподейктиктік әдіске көбірек ыңғай бергені көрінеді.

Әл-Фарабидің болмыс ілімінің негізі – метафизика, болмыспен таным негіздерін қарастыратын фарабилік әмбебап ғылым. Метафизика онтология мен ғылымдар жіктемесі (классификациясы) өзара тығыз бірлікте қаралған ортағасырда ғылыми жүйеде, демек таным жүйесінде нақ орын иеленген. Осы орайда әл-Фараби ғылымға таным жағынан келіп, ғылымның адам өмірінде атқаратын қызметін, ғылым үйренудегі ғақылдың орнын және ғылым дүниесінде адамның алатын орнын атап айтады. Сөйтіп әл-Фараби таным процесі тәңірден келер аян емес, адамның өз ерік-

күшіне сай жүретінін дәлелдейді. Танымда теорияға басымдық берген грек философтарынан әл-Фараби көзқарасының өзгешелігі сонда, ол теория мен практиканы сабақтастырады.

Фарабише, кәміл білім – өшпейтін, жоғалмайтын түпкілікті білім, ал түпкілікті білім – өз парқынды білгенің. Мұндай білім – үздіксіз әрекет, үнемі жаттығу, оқу, үйрену. Бұл жағынан Шығыс ойшылы әл-Фараби грек философиясынан бөлектенеді де, адамның таным әрекеті табиғи ойлау қабілетімен қатар өмірлік дағдыға байланысты екендігін айтады.

Түйіп айтқанда, әл-Фараби ілімінде болмыстың, барлықтың са-тылана түзілуі – ортағасырдағы араб ойсанасының теологиялық және философиялық екі бағытының әсері. Алғашқы бағыт қоғам өмірінде басымдау болғаны мәлім. Соған орай әл-Фараби болмыс ілімінде көбінесе неоплатонизмге сүйеніп отырады. Сөйтсе де ғұламаның «Әуелгі Себепке» қатысты пікірі әлі де айқындала қойған жоқ. Бірқатар ғалымдар бұдан дүние бір ғана Нұрдан жаратылды дейтін исламға дейінгі ұғым-түсінік (зороастризм, гностицизм, т.б.) әсерін көруге бейім (А.Машанов, А.Көбесов). Біздің ойымызша, әл-Фараби әлемнің жаратылғанын мойындай отырып, оның мәңгі екенін дәйектейді. Яғни, әлем өзін Жаратушыдан соң екінші сипатқа ие, бірақ Жаратушы мәңгілік Әуелгі Себеп болғаннан кейін әлем де мәңгілік саналады. Сөйтіп, ойшыл Құдай мен жаратылысты біріктіріп, Әуелгі Себеп ретінде қарауға бейім. Бұл жерде ол Плотин іліміне жақындайды, алайда отырарлық ойшыл ғаламды ғылыми таным жолымен түсінгісі келетін философия мен діннің жігін ажырата қарастырады, философияда ғақылға бірінші орынды береді.

Ойшыл көрнекті өкілі болып саналатын арабтілді перипатетизм – исламның діни теориясына негізделген аристотелизм болды. Адам қоғамды рационалды құруға тиіс деп грек философтарымен бір ізді басатын отырарлық ғалым адамның саяси іс-әрекетіне көбірек ден қоятын эллиндік ойшылдардан рухани ізгіліктерді молырақ діттеуімен бөлектенеді. Яғни, өмірдегі басты мақсат игілікке жету емес (байлыққа бөгу емес), ізгілік принциптеріне өзін сай ұстау арқылы бақытқа жету.

Фарабидің адам хақындағы ілімі пантеизмдік ыңғайда, яғни

кісі Құдай мен табиғаттың, жаратушы мен жаратылушының бірлігі аясында дамиды. Ойшыл діннің дербестігін де дәріптейді, сонымен бірге адамның ақыл-парасат күшін бағалап ұлық тұтады, оны «философияның теориялық негізі» деген пікір түйеді. Егер грек философтары да адамды осы тұрғыда бағалап, оның белсенді қарекет ету, кемелдену қабілетін айтып, жаңалық ашса, әл-Фараби өзінің «адам» концепциясын бұдан өзгешерек, жаңа деңгейге шығарады. Эллиндік философиядан өзгешелігі, ол «адам» ұғымын ұлтына, нәсіліне қарай бөле-жармайды. Адамзаттың қауым болып өмір сүруінің алғышарты – білім, білім алуға деген қабілет. Рухани дүние қайырымдылығына қарай топтаудың бұл жаңашыл идеясы оның «қайырымды қала» және «жетік адам» идеалынан көрініс тапты.

Қайта жетілу деңгейіне қоғамнан бұрын қала жететінін айту арқылы екеуінің арасындағы айырмашылықты нұсқайды. Осы замандық терминге көшірсек, фарабилік «қайырымды қала» ұғымының «өркениет» («цивилизация») ұғымымен төркіндестігі байқалады. Ал қазіргі «цивилизация» түсінігі еуропалық кейінгі рационализмнен бастау алатынын ескергенде, ортағасырдағы фарабилік «мадина әл-фадиланың» түп-төркінінде де рационалистік сана жатқанын аңғарамыз. Ол ислами және дүниәуи екі бағытты біріктіріп, әлемнің келбетін түсіндіруге тырысады. Құдай жаратқан пенде болуы себепті өз еркі өзінде емес делінген адамға ерік күшін беріп, әл-Фараби ортағасыр философтарының ішінде бірінші болып «ақли» (рационалды) дүниетаным көкжиегін жетік адамнан ізгі қоғамға дейін кеңейтіп тастады.

ӘЛ-ФАРАБИ
МҰРАСЫ–
АДАМЗАТ
ӨРКЕНИЕТІНІҢ
РУХАНИ
ДҮНИЕСІ

Сүлейменов Пірімбек Мұханбетұлы
саяси ғылымдарының кандидаты, доцент
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Қоғам мен мемлекеттегі алуан түрлі жайттарды қамтитын Әбу Насыр әл-Фараби (870–950) мұрасы ең алдымен адамзатқа арналған. Өйткені ол саналы ғұмырында қалың жұртшылыққа қызмет етуге ат салысты. Еңбектерін жекелеген тұлғаға, адамның игілігіне, елге, жерге, күллі әлем мен ғаламға арнап, көпшілік ортада қызу талас-тартысқа түскен немесе қордаланған мәселелерді шешуге ұмтылды. Сондықтан да болар оның ғылыми ізденістері әлі күнге дейін өзінің өзектілігін жоғалтпай келеді.

Бізге жеткен оның мұрасы философия, музыка, математика, логика, астрономия, филология және жаратылыстану ғылымдарының

сан салаларын қамтиды. Ғалымның өз заманында айтқан әрбір ойы немесе келтірген пікірі, талдаған сараптаулары қазіргі қоғам дамуының кейбір қордаланған мәселелерне дөп тиіп жатады. Уақыт озса да, Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы ортайған емес, қайта жылдар өткен сайын толысып келеді. Бұл оның еңбектерінің қайнар бастаулары гуманизмде жатқандығын аңғартады.

Қандайда бір халықтың өткенін таразылап, болашағына бағдар жасап, отыруы бұл табиғи заңдылық. Тарихи тұлғалардың рухани құндылықтарын зерттеу насихаттау біз үшін парыз. Шығыстың ұлы ойшылы философ, ғалым Әбу Насыр әл-Фарабидің рухани мұрасы әлемдік ғылым мен өркениетінің дамуына өлшеусіз үлес қосты.

Өзінің еңбектерінде Әбу Насыр әл-Фараби өз заманындағы адамгершілік, ізгілік пен достық, пәлсафалық ойлар, өнер мен мемлекеттік құрылымдар туралы келелі пікірлерін ортаға салды. Әсіресе «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайлы трактат», «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері» атты еңбектерінде адам мен қоғам, басшы мен бағынушы, сынды категорияларды негіздеп, философтардың ізденістерімен қабыстырады да, қоғамдық құрылымның өзіндік теориясын жасап шығарады. Сонымен қатар «Бақытқа жету», «Кемеңгерлік меруерті», «Мәселелердің түп мазмұны», «Ғылымдардың шығуы» сынды еңбектерінде де әлем мен қоршаған орта, адамның өзге институттармен байланысы жайында сөз қозғап, келелі пайымдауларын ортаға салған.

Әбу Насыр әл-Фарабидің философия саласы бойынша грек ойшылы Аристотельдің «Категориялар», «Метафизика», «Герменевтика», «Риторика», «Поэтика», бірінші және екінші «Аналитика», «Топика», «Софистика» және т.б көптеген еңбектеріне түсініктемелер жазғандығы белгілі. Ғұлама ғалым осы іс-әрекеті арқылы батыс пен шығыстың ой маржандарын тізбелеп қана қоймай, оларды өзара ұштастыра білді, батысты шығысқа таныстырды, заманындағы сүбелі пікірлерді талдады. Оның осындай келелі ізденістерін қабылдаған ғылыми жұртшылық кейіннен оны «Екінші ұстаз» ретінде мойындап, ғылымға сіңірген еңбегін жоғары бағалаған болатын.

Айте кету керек, кешегі кеңестік заманда ғұламаның діни-философиялық көзқарастары шетелдік басылымдарда және

жекелген ғалымдардың ізденістерінде біршіма айтылғанымен толыққанды әрі жеткілікті дәрежеде көтеріле қоймағандығы белгілі[1.104]. Бұған сол кездегі маркстік-лениндік саясат өзіндік әсерін тигізді. Оның ғұмырнамасына қатысты азды-кемді дерек келтірген ортағасырлық араб тарихшысы Ибн Сайд әл-Кифти (1167-1248) Әбу Насыр әл-Фарабидің Сайф ад-Даула сарайынан кеткеннен кейін «тікелей сопылық өмірдің жолына түскендігін» жазады[2.34]. Соңғы жылдары осы бағытта бірқатар зерттеулер жүргізіліп, оның діни-философиялық мұрасын сопылықпен байланыстырушы мамандар саны арта түсті. Бұл, негізінен, қуантарлық жайт. Себебі кезінде А.Машанов қалыптастырған ғұламаның өлеңдеріндегі сопылық поэзия үлгісіндегі мәтіндерді талдау, оның бағасын беру және қазақ даласындағы інжу-маржандармен байланыстыру сынды ғылыми дәстүрдің қажеттілігі бәсенеден белгілі жайт[3.192].

Әбу Насыр әл-Фараби әлемі мен оның еңбектерінде көтерілген мәтіндер шығыс халықтарының, соның ішінде түркі әлемінің дүниетанымын қанаттандырды, оның арнасын кеңейтіп, соны бағыттар көрсете білді. Оның шығармаларындағы тақырыптар түркі әлеміндегі философиялық дәстүрден, халық шығармашылығынан бастау алады десек қателеспеген болар едік. Әбу Насыр әл-Фараби шығыс халықтарының тілінде данагөй де жасампаз шығармалар қалыптастырып қана қойған жоқ, ол сонымен қатар өз заманындағы қарама-қайшы әрі күрделі идеялар мен гуманистік көзқарастарды қалыптастырып, олардың шынайы мән-мағынасын да ашып көрсетті.

Әл-Фарабидің ғылыми көзқарастары орта ғасырлардағы Таяу және Орта Шығыс елдеріндегі мәдениеті, мен ғылыми ой-пікірлердің даму нәтижесі болып табылады. Әл-Фарабидің ғылыми-философиялық көзқарастары мен бағыт-бағдарлары өте күрделі саяси-әлеуметтік және экономикалық жағдайларда калыптасты. Әл-Фарабидің еңбектері күні бүгінге дейін өз мән-маңызын жоғалтқан жоқ. Әл-Фарабидің мемлекет, ел басқару жөніндегі тұжырымдары, әлеуметтік-этикалық саяси көзқарастары бүгінгі қоғам үшін де айрықша маңызды. Оның еңбектері еуропалық Ренессанстың өрлеуіне үлкен ықпал етті. Әл-Фараби Шығыс пен Батыстың ғылымы мен ежелгі мәдениетін табыстыруда зор рөл атқарды

Орта ғасыр кезеңінде әсіресе әл-Фараби өзінің философиялық жүйелі ойларымен, ғылым тарихында, логика, музыка теориясы, астрология, теоретикалық медицина, математика, мемлекет іліміне қатысты өзінің жарқын ойларын таныта отырып, әлемдік ғылымға өзіндік ізін қалдырды. Оның ойлары ибн Сина және ибн Рушд сияқты кейінгі философтармен жалғастырылып, Спиноза философиясына және ол арқылы француз философиясына айтарлықтай өз ықпалын тигізді. Демек, әл-Фараби философиясы тек Орта және Таяу Шығыстағы әлеуметтік-философиялық идеялардың дамуына әсер етіп қоймай, Батыс Еуропаға да өз ықпалын тигізді деп айта аламыз. Академик М.М.Хайруллаев айтқандай, «әл-Фараби философиясы Ибн Баджа, Ибн Туфейль және Ибн Рушд секілді аса көрнекті ғалымдарды дүниеге әкелген XI–XIII ғ.ғ. «арабтық» Испания және Солтүстік Африкадағы алдыңғы қоғамдық-философиялық ойлардың дамуына шешуші ықпалын тигізді»[4.123].

Белгілі философ Ибн Баджа (XI ғ. аяғы – 1138 ж.) әл-Фарабидің бірсыпыра идеяларын дамытты. Оның индивидтің мінезін кемелдендіруі мен бақытқа жету жолдары баяндалған «Жалғыз өмір сүру салты туралы» атты басты еңбегі әл-Фарабидің әсерімен жазылған.

Әл-Фараби философиясы мен логикасы Ибн Туфейльге де (1110–1185) әсер етті, «Хай және Якзан ұлы туралы роман» деген еңбегінде ғылыми ойдың дамуына әсерін көрсетеді.

Әл-Фарабидің Еуропа ғылымына әсері оның ізбасарлары ибн Сина, әсіресе ибн Рушд арқылы көрініс тапты деп айта аламыз. Аверроизм, негізінен XIII–XIV ғ.ғ. прогрессивті француз және итальян философиясына қатты әсер етіп, оның негізі болды. Батыс Еуропа ортағасырының ірі ойшылдары Р.Бэкон, Д.Скот өздерінің теориялық шығармаларында әл-Фараби, ибн Сина, ибн Рушд еңбектерін қолданды. Спинозаның кейбір трактаттарында құрылымы мен бағытына қарай әл-Фараби еңбектеріне жақындық сезіледі. Осман Әмин, әл-Фараби мен Спинозаның ұқсас концепцияларын айтады. И.Мадкур екі ойшылдың зерде мен пайғамбарлық жайлы идеялық ұқсастықтарын көрсетеді[5.152].

Олардың ішіндегі ең ұқсасы әл-Фараби мен Спинозаның әлеуметтік-саяси концепциялары жөніндегі ойлары.

Мысалы, бақытқа жетудің жолдары, мақсаты, мемлекетті басқарудың формасы мен функциясы т.б. Спиноза әл-Фараби секілді өзінің қоғам туралы ілімін адамның «шынайы» табиғатынан шығарады, мемлекеттің мақсаты әрбір адамды ақылмен басқарып, бақыт пен бостандық сыйлау дейді. Әл-Фарабидің адамдардың индивидуалды армандарының бірлігі ретіндегі социум ұғымы Ж.Ж. Руссоның «әлеуметтік келісім» идеясына сәйкес.

Ойшыл еңбектерінің қаншама дәуірлер өтсе де маңыздылығын жоғалтпай келе жатқандығы, ондағы ойлардың даналығында, тереңдігінде болса керек. Жалпы алғанда тарихтың елегінен өткен философиялық ойлар ешқашан да ескірген емес, ондағы жинақталған дана ойлар біздің санамызға ой салып, соны көзқарастардың қалыптасуына ықпал етеді. Әл-Фараби шығармалары осындай өрісі кең, өресі биік еңбектер санатына жатады.

Қоғам дамуы мен қалыптасуында адамзат мәдениетінің тарихы қиында күрделі жолды басынан өткеріп келеді, осы жолда қаншама жаңалықтар ашылады. Демек, онда қоғам әрдайым өзгерісте, олардың өзіндік ерекшеліктері мәдени философиялық белгілері жиынтығының ұдайылығы мен екпінінен айқын көрінеді. Үздіксіз үрдісті меңгеру феноменінің үстемдік етуші белгілерін анықтайды әлемдік философиялық идеялар тұрғысынан талданып, өркениеттік көріністер арқылы белгілі болады.

Әл-Фарабидің ғылыми мұраларын зерттеу және пайдалану қазіргі демократиялық қоғамды орнатуда актуальды болып табылады. Әл-Фарабидің философиялық мұрасындағы, бостандық, әділдік, және бақыт жайлы, адамдардың бір – біріне мейірімділігі туралы ойлары, адами қоғамдағы адамгершілікті жетілдіру жайлы идеялары бүгінгі күні өзекті болып отыр.

Өйткені әл-Фарабидің мемлекет, ел басқару жөніндегі тұжырымдары, әлеуметтік-этикалық саяси көзқарастары қоғам дамуы үшін де айрықша маңызды. Қазіргі таңда ғұламаның саяси көшбасшы және оның қайырымды қоғам, бейбітшілікті сақтауға, әділетсіз істерді сынға алуы өз мәнділігін жойған жоқ. Осы тұрғыдан алғанда, әл-Фарабидің ғылыми философиялық мұралары өскелең ұрпақты адамгершілік пен әділеттілікке тәрбиелеуде құнды құрал болуып табылары анық.

Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» атты еңбегінде былай дейді, «адамдар бірлестігі шынайы бақытқа жеткізетін істерде өзара көмектесу мақсатын қойған қала қайырымды қала, ал адамдары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын қоғам – қайырымды қоғам. Барлық қалалары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын халық – қайырымды халық. Егер халықтар бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отырса, бүкіл ғалам қайырымды болмақ», – деген гуманистік ойын ұсынып, оның жүзеге асуын аңсайды.

Әл-Фарабидің ғылыми мұрасы, бүкіл әлемдік ғылым дамуына өлшеусіз үлес қосты. Әл-Фарабидің шығармашылығының болмысы, шығыс пен батыстың өркениетін байланыстыратын рухани алтын көпірге айналды. Көрнекті ойшыл гуманист ретінде өз шығармашылығы арқылы антика және ислам әлемін біріктіре алды.

Оның трактаттары реннесанс дәуіріне еуропадағы ғылымның дамуына, дүниетанымының қалыптасуына тікелей әсер етті. Ия, ғұлама ғалым, кезінде жауап беруге тырысқан, бақыт туралы, адамның жетілуі туралы сұрақтар қазіргі замандағы дамыған қоғам үшін де аса өзекті. Өзінің «қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы туралы» трактатында ол мейірімді адамдар тұратын қаланың моделін жасады.

Әл мадини, әл фадила, әл-Фараби әрбір тұрғыны бақытқа қол жеткізуге ұмтылған ізгі жандардың кемелденген қоғамы. Оның пікірінше білім ізгілік ажырамас бірлікте болу керек. Кемеңгер ұстаз тек халықтардың бірігуі және өзара көмегі арқылы ғана бақытқа жетуге болады дейді. Әл-Фараби қайырымды қоғам туралы ілімі бүкіл адамзат үшін маңызды. Ол ұсынған өркениеттер арасындағы диалогпен әріптес қағидалармен түсіністікке келуге болады.

Жалпы ұлы адамдардың шығармашылығына зейін салып қарасақ, олар өз заманының перзенті ретінде өздері өмір сүрген дәуірдің айқындаушы бейнесі болып табылады. Қазақ даласы Отырарда дүниеге келіп, түркілік дүниетанымның мүмкіндігін әлемге паш еткен Әбу Насыр әл-Фараби адамзаттың кемелдікке деген үздіксіз ұмтылысын бейнелейді!

Батыс пен Шығыстың өркениеттер аралық сұхбаттастық идеясына жақындай түсуіне жағдай жасайды. Әлемдік өркениетте өз орнын ойып алған ұлы жерлесіміз әл-Фараби іліміне қайта оралу, танып білу, ұлт мүддесіне жарату – таусылмас рухани азық, баға жетпес адамзаттың рухани дүниесі болып табылады.

Әдебиеттер:

- 1.Баширов А. Отношение аль-Фараби к суфизму в освещении англо-американских востоковедов // Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока. А., 1974. С.100-104.
2. Мухамедхожаев А. Аль-Фараби и суфизм // Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока. А., 1974. С.30-34.
- 3.Машанов А. Әл-Фараби және Абай. А., 1994. -192 б.
4. М. М. Хайруллаев «Абу Наср ал-Фараби» М.,1982. -123б
5. Әл-Фараби философиясы: жиырма томдық / құраст.: Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева. – Астана : Аударма, 2005. – 480б.

ҰЛЫ ҒҰЛАМАНЫҢ ШЫНАЙЫ ӨМІРБАЯНЫ

Бейсенбай Бекжан
Өлкетанушы, жазушы
(Шәуілдір ауыл Түркістан облысы, Қазақстан)

Биыл Әбу Насыр әл-Фараби бабамыздың 1150 жылдық тойы. Ұлы Бабамыздың 1150 жылдығын тойлау Рухани жаңғыру бағдарламасына сәйкес еліміздің болашағы жастарды өз халқының тарихын біліп, жүрегінде өз халқымызға деген мақтаныш сезімін оятып, елін сүйеге тәрбиелеу үшін жасалып жатқан маңызды шара.

Десек те, ескерілмей отырған нәрселер бар. Солардың ең бастысы әл-Фараби бабамыздың өмірбаяны әлі күнге дейін дұрыс жазылмай келеді. Әсіресе, әл-Фараби бабамыздың өміріндегі Отырар қаласымен Ұлы Отырар кітапханасының маңызы айтылмай, кеңес үкіметі кезінде Еуроцентристік бағытта бұрмаланып жазылған деректер әлі күнге қайталанып жүр.

Сондықтан да әл-Фараби бабамыздың заманында түркі ғылымы мен мәдениетінің өте жоғары болғанын, әл-Фараби бабамыздың осындай терең білімді араб елдерінде емес, өз елімізде, Отырарда алғанын баса көрсету маңызды деп білеміз.

Осы жерде әл-Фараби бабамыздың мына сөзі түсінген адамға нақты бағдар десе болады: «Бір кісі Әбу Наср әл-Фарабиге тамаша болып толыса піскен алманы көрсетіп, сауал қойыпты: «Осы алманың бітім-болмысындағы жақсы қасиет не? Түсі ме, шырыны ма, дәмі ме, әлде бітімі ме?» Сонда әл-Фараби: «Бәрінен де оның ұрығы тамаша. Өйткені, осы алманың өзі сол ұрықтан өсіп шыққан және одан бүкіл бақ пайда болды ғой!» – деп жауап берген екен.»

Осы тамаша сипаттаудағы «Ұрық – Түрік нәсілі» десек, Әбу Насыр әл-Фараби бабамыз «Білім алған бақ» – Ұлы Отырар кітапханасы. Осы бақтан өсіп шыққан ғұламалардың қазіргі біз білетіндерінің саны 33 болды, кейбір деректер 410 болған дейді, тіпті мыңнан асады деп жүргендер де бар. Бағдат халифінің сарайында негізгі уәзірлер қызметін атқарған бізге аты белгісіз Отырарлық кеңесшілерді, 32 діннің негіздерін білген Арыстанбаб сияқты өз жерімізде қызмет атқарып, бірақ моңғол шапқыншылығынан кейін ұмытылған ғұламаларды ескерсек Отырардан шыққан ғұламалардың өте көп болғанын, Орта ғасырларда Отырар ғылымының өте жоғары деңгейде болғанын байқаймыз.

Қазіргі жастар кітаптан гөрі интернетке көбірек жүгінетінін ескерсек, интернеттегі Уикипедия, Википедияда жазылған деректер сын көтермейді.

Әсіресе, қазақша Уикипедияда жазылған деректерді түсіну мүмкін емес. Онда «12-16 жасында білім іздеп Бағдатқа кетті» деген Еуроцентристік бағыттағы жалған дерек те, өзбек ғалымдары жазған «Орта Азияның Таш, Бұхара, Самарқанд қалаларында оқып, Бағдатқа халиф Мұхтадирдің тұсында келді» деген дерек те және басқа деректер араластырылып, түсініксіз баяндалған.

Ал орысша Википедияда «Отырар кітапханасын әл-Фараби жинақтады» деген сияқты күлкілі мәлімет беріліпті. Ондағы ойлары Отырарға білім арабтардан келді дегенді көрсеткісі келетін сияқты.

Осындай өрескелдіктерді ескере келіп, қазіргі белгілі

мәліметтерге сүйеніп Отырардан шыққан Ұлы Ғұлама Бабамыздың өмірбаянын жаздық.

Фарабитанудың негізін қалаған ғалым Ақжан Машанов ағамыз да өзінің «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегінде «...әл-Фарабидің ғылыми өмірбаяны әлі жазылған жоқ.» деп көрсетеді. «Әл-Фарабидің өмірбаяны барлық мәдениетті елдердің энциклопедиясында бар. Ол қазақша энциклопедияға да енді. Біз сол өмірбаянды қаз қалпында көшіруді пайдасыз көрдік. Сонымен қатар ол кісінің кейінгі кезде мирастары зерттелумен қатар бұрынғы түсініктердің ескіргені бар, көп жаңалықтар бар, көп түзетулер қажет.» деп жазады. (1) 47 бет.

Ақжан ағамыз бұл сөздерді өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары жазған. Одан бері біздің тарихымызға қатысты қаншама жаңалықтар ашылды. Ертеде түріктердің өркениеті өте жоғары болғаны, тек Еуропалықтар ғана емес, Еуропалықтарға ғылымды үйретті деп жүрген арабтардан да түрік өркениеті әлдеқайда жоғары болғаны қазір мойындалған шындық.

Ал біз әлі күнге пайдаланып жүрген әл-Фараби бабамыздың өмірбаяны түріктер өркениетте артта болды деген еуроцентристік көзқараспен әдейі бұрмаланып жазылған жалған өмірбаян.

Сондықтан, мына біз ұсынған Ұлы Ғұламаның өмірбаяны ғалымдардың талқылауына ұсынылып, интернеттегі деректер түзетілсе деген ұсынысымыз бар.

Әбу Насыр әл-Фарабиді кім деп білеміз?

1) Ол - араб және Еуропа ғалымдары мойындаған музыканың атасы.

2) Ол - араб ғалымдары мойындаған шығыс философиясының атасы.

3) Ол - алғаш рет ғылымды жіктеген энциклопедист ғалым.

4) Ол - замандас Бағдат медиктері мойындаған ұстаз әрі қазір медицинаның атасы саналатын Ибн Сина мойындаған ұстаз.

5) Ол - математика саласында көптеген үлкен жаңалықтар ашқан, астрономия саласында құнды еңбектер жазған, физика, химия, минералогия салалары бойынша күні бүгінге дейін мәнін жоғалтпаған еңбектер жазған ғалым

6) Ол - поэзия туралы еңбек жазған ақын.

7) Әбу Насыр бабамыздың Отырарда, Орта Азияда жүргенде жазған еңбектері сақталмаған. «Әт-Тағлим әс-Сани» атты еңбегі де бізге жетпеген. Қазір араб елдерінде жүргенде 164 трактат жазғаны белгілі.

8) Әбу Насыр әл-Фарабиді кейбір ғалымдар Бірінші Ұстаз деп атайды.

Әбу Насыр әл-Фараби ғұлама араб елдерінде көне грек ғалымдарының ойларын тереңірек түсіну үшін грек ғалымдарынан грек тілінің логикасы мен грамматикасын үйренгенінен басқа барлық білімді Отырарда, Орта Азияда алған.

Әбу Насыр әл-Фарабидің өмірбаяны

Қолда бар деректер бойынша Ұлы Ғұлама 850 жылы Отырар өлкесіндегі Оқсыз шаһарында дүниеге келген. Әкесі Мұхаммед әскер қолбасшысы болатын. Атасының аты Тархан, бабасы Ұзлақ түрік текті әулеттен еді. Оған азан шақырып Мұхаммед деп ат қойды.

...«Көне дәуірден қалған бір деректерге қарағанда Мауреннахрда балаларды түрлі қолөнері мен ғылымға үйрету, баулу, оқыту олардың бес жасар кезінен басталатын болған» (2) 2 бет.

Мұхаммед жас кезінен зерек, алғыр, білімқұмар, дарынды бала болып өсті. Сонымен қатар, түріктердің «әрбір ер азамат – жауынгер» деген өмір салты бойынша, әрі әкесі Мұхаммедтің тәрбиесімен әскери өнерге де жаттықты. «Ер қаруы бес қаруды» жақсы меңгерді, атқан оғын нысанаға дәл тигізетін.

Оқсыз қаласына жақын, дарияның қарсы бетінде жатқан Отырар қаласы ол кезде ғылым-білімі, өркениеті жоғары дамыған, әлемге әйгілі кітапханасы әлемнің түкпір-түкпірінен ғұлама, даналар жиналатын орталық болатын. Ұлы Жібек жолы бойымен ары-бері өтіп жатқан сауда керуендерінің арқасында қаланың табысы артып, халқының тұрмысы бақуатты болатын. Қалада қаншама керуен сарайлар, базарлар, қолөнер шеберханалармен қатар, оқу орындары да жоғары білімді ұстаздарымен аты шыққан ғылым ордасы болатын. Отырар оқу орындарынан білім алған мамандар көптеген

елдердің орталықтарында қызмет етті. Сондай Отырарлық мамандар Бағдат халифының сарайында да үлкен қызметтер(уәзірлік) атқаратын.

Осы Отырардың оқу орнын тауысқан дарынды жас Мұхаммедті қадилік қызметке тағайындайды.

«Әбу Насырдың қадилік билігінің әділдігі сонша, кесіміне мойын ұсынбайтын кісі болған емес. Ол нені айтса да анық, дәл білетін қырынан көрінеді. ...Ол Алла тағаланың рахымы түскір кемеліне келген фәлсафашы, мейірімді имам, мұсылман құқығының нағыз білгірі ретінде танылды.» (2) 15 бет. (Ибн Әби Усайбиға)

Бірде, «Жақын туыстарының бірі Фарабиге сақтай тұру үшін көп кітап қалдырып кетеді, соның ішінде Аристотельдің де трактаттары бар екен. Фараби қолы бос кезінде әлгі кітаптарды оқи келе оған беріліп кеткені сондай, өзінің қадилік қызметін тастайды. Осы бір кездейсоқ оқиға оның тағдырына шешуші әсер етті, соның нәтижесінде ол ұлы ғалым атанды. (3) . (Парсы ғылымы Деххуданың «Фибрат-нама»)

Білімқұмар Мұхаммедтің ендігі өмірі Отырардың Ұлы Кітапханасында жалғасты. Осында көптеген ғұламалармен танысып, білімін дамыта берді.

Жан жақтан осы кітапханаға жиналатын ғұламалардың арқасында көптеген тілдерді үйренді. Осында түрлі ғылым саласының ұстаздарынан дәріс алып, ғылымның әртүрлі салаларын меңгерді. Ол кезде Отырарда философия, астрономия, математика, жаратылыстану, музыка, медицина және т.б. ғылымдар саласы өте жоғары деңгейде дамыған болатын.

Әл-Фараби бала кезінен-ақ музыкалық аспаптарда ойнап, өлең айтатын. Отырар тұрғындарының (Қаңлылардың)музыкалық қабылеті ертеректен әлемге әйгілі еді. (4) Отырар кітапханасында музыка саласында түркі тілінде терең жазылған еңбектер болатын. Бала Мұхаммедтің музыкаға деген құмарлығы оны осы кітапханадағы музыка жайлы терең жазылған кітаптарды толық оқып шығуға итермеледі. Ол музыканың теориялық жағын терең игерді және ол білімін іс жүзінде пайдаланып, ән салып, музыкалық аспаптарда шебер ойнауды үйренді.

Жас дарын сол сияқты жаратылыстану ғылымдары саласын да

терең оқып игерді. Медицина, математика, астрономия, физика салаларында да оқып, үйреніп, білімділігімен көзге түсті.

Ол арабшаға аударылған Аристотельдің «Метафизикасымен» танысып, оған түсіндірме жазды. Осы сияқты трактаттары ғалымдардың жақсы бағасын алып, аты кеңге таныла бастады.

Осы кезде жарты әлемді билеген араб халифатының әр жерінде бүліктер шығып, қарматтар, «ізгілікті бауырлар» және т.б. ұйымдар құрылып, ислам бірлігіне қауып төндіре бастайды. Осындай қозғалыстар Саманилер билеген Орта Азияда да орын ала бастаса керек.

«Ол кезде Орта Азия мен Қазақстанда Самани нәсілдері билеген. Бұхара әмірі Нұх Самани әл-Фарабиді шақыртып алып жалпы ғылымдардың негіздері жөнінде кітап жазып бер деп өтінеді. Оның себебі сол кезде шын ғылым мен жалған ғылымдар арасын айыру қиын болып, елді алдаушы азғырушылар, жалған әулие сәуегейлер, өтірік балгер, жұлдызшылар, алхимиктер көбейіп кеткенді. Әл-Фараби сонда «Екінші оқулық» («Тағлим әл-Сани») атты еңбек жазып, Нұхқа сыйлайды. Әл-Фарабидің сол кітабы талай ғалымдардың көзін ашса керек.

Осы кітап біздің қолымызға әлі түскен жоқ. Оның дүниеде баржоғы да белгісіз.» деп өкінішпен жазады А.Машанов ағамыз. (1)

2009 жылы шыққан «Әбу Насыр әл-Фараби. Таңдамалы трактаттар»(6) кітабында мынадай дерек келтіріпті. «Түрік тіліндегі жұмыстарында ...А.Абнан XV ғ. Мулла Лутфидің «Кашф әз-Зунун» кітабіне сүйеніп, Фараби өз отаны-Түркістанда жүргенде Семанид Мансур ибн Нухтың өтінішімен «Әт-Тағлим әс-Сани»(екінші тәлім) еңбегін жазғанын айтады.Фарабидің Аристотельден кейінгі «Мұғалли әс-Сәни», яғни (екінші ұстаз) атануы дәл осы жағдаймен байланыстырылады. «Әт-Тағлим әс-Сани» кітабы Исфаһанның «Сиуан әл-Хикма» кітапханасында сақталған. Ибн Сина философия мәселелерін осы кітаптан оқыған. Осындай мәліметтер ертеректегі түрік (XII ғ). Ташкупри заде Ахмед Афандидің жұмысында да кездеседі.» (7)

Фарабитанушы Әнел Әзімхан: «Ибн Синаның «Арылу кітабы» (Книга исцеления) («Китаб аль-Шифа») әл-Фарабидің осы «Екінші ілім» деген энциклопедиялық еңбегінің қысқартылып, өңделген нұсқасы болып табылады» дейді.

«Әл-Фараби мұсылман ойшылы. Демек, оның ұстазы да осы жолда болуы түс-і-нікті.

Мұсылман әлемінде теңдесі жоқ қасиетті кітап бар, ол Пайғамбарға Алла тағаладан түскен Құран Кәрім. Ендігі жерде бұл кітап мұсылмандар және өзгелер арасында насихатталуы парыз. Насихатшы – пайғамбар, демек ол ұстаз. Мұсылмандар үшін бірінші ұстаз – пайғамбар.

Құранды ғылыми түсінікке салып, насихаттаушы, сол мақсатта сапалы ойлау тәсілін жасаушы (пәлсапа) – әл-Фараби, демек ол мұсылман әлеміндегі екінші ұстаз.

Сонымен сөзді жинақтай айтқан-да, әл-Фараби ғұлама, данышпан, ой-шыл, хакім, ғалым, бірақ философ емес және де оның бірінші ұстазы Аристотель де емес, Құран түскен Мұхаммед пайғамбар.» деп жазады академик Ғарифолла ЕСІМ (8)

«Немістің атақты шығыстанушы ғалымы Ф.Детриций сынды зерттеушілердің пікірінше: «Шығыста Аристотель әл-Фарабидің еңбектерінің арқасында ғана Аристотель атанды» дейді.» (9)

Әл-Фараби бабамыз Отырарда жүргенде үйленіп, отбасылы болған. Бір ұлының аты – Насыр болғанын білеміз. Содан бастап Әбу Насыр атанады.

Бұл кезде Отырар ғұламаларының атағы кеңге тарап, Отырар – Фарабтан шыққан ғалымдар араб халифатының түкпір – түкпірінде қызмет атқаратын. Сондай Отырардан шыққан ғұламалардың біразы Бағдат халифінде уәзірлік қызметтер атқаратын. Сол уәзірлер арқылы «Екінші Ұстаз» атанған Әбу Насыр Ғұламаның атағы Бағдат халифіне де жеткен сияқты. Ислам әлеміне атағы кең тараған «Екінші ұстазды» Бағдатқа шақыртқан. Ислам әлемінің әкімшілік әрі рухани орталығы Бағдат бұл кезде халифаттың түкпір-түкпірінен ғалымдарды жинаған ғылым ордасы болатын.

«Оның халық арасында үлкен беделі бар екендігін білген араб патшасы кеңесші етіп алғысы келеді. Содан ол әл-Фарабиге сыйлық ретінде теріге ораған алтын жіберіп, өзінің халифатына шақырады. Патша да қара жаяу адам емес, ақылды, өмірге деген көзқарасы терең адам екен. Оның «әл-Фарабимен сөйлесіп, ақылдасып отырсам» деген ойы болыпты.» (10) Жабайхан ӘБДІЛДИН, академик

Осылайша әл-Фараби бабамыз ислам әлемінің орталығы әрі

халифаттағы ең үлкен ғылым ордасы орналасқан Бағдатқа аттаныпты.

М.Хайруллаев бастаған өзбек ғалымдары «Фарабидің саяхатқа шығып, Бағдатқа келген уақыты белгісіз. Кейбір деректерде ол, Бағдатқа Халиф әл-Мұхтадирдің тұсында (908-932ж) келгені туралы айтылады», деп жазады.

Осы сапары кезінде әл-Фараби бабамыз Соғд қаласында Самарқандық сағди, Хуләйс ибн Ауас есемді адамман танысып, ол жасаған Шаһруд аспабында ойнауды игереді. Ол туралы былай дейді: «...араб империясында кеңінен таралған аспап – «шаһруд». Ол біздің заманымызда жасалып, бұрын танымал болмаған. Мұны бірінші болып тауып жасаған Самарқандық сағди, Хуләйс ибн Ауас есімді адам болған. Ол бұл аспапты хижра жылымен 306 ж (918-919ж ж) тау бөктеріндегі әл-Мах елінде жасаған. Кейін ол оны Соғд қаласына алып келеді.

Соғд қаласының шығысы мен батысында орналасқан ел тұрғындарының ешқайсысына «Шаһруд»аспабы жат болмай, Месопотамияға алып келінді.» (II) 82-83 беттер.

...Фарабидің Бағдатқа келген уақыты шамамен 920 жылдары. Бағдат халифі Жафар әль –Мұхтадир шыққан тегі түрік, данышпан ойшыл Әбу Насыр Мұхаммедті «өзінің досы» деп атады.

Замандастарының қалдырған дерегі бойынша: «Әл-Фарабидің бойы орташадан төмен, ылғи да түркі киім киіп жүреді екен. Ол мықты, күшті және ержүрек болған. Ол жебені жақсы тартқан, атқан оғы нысанаға дәл тиетін», - деседі.

Бағдатқа келген алғашқы кезде әл-Фараби өзін ақын, әнші-күйші, музыкант ретінде танытқан.

Бағдатта оның достары, шәкірттері көп болды. Оның музыкалық мектебі бүкіл араб еліне әйгілі болды.» (I) 53-54 беттер.

Әл-Фарабидің музыкалық қабілеті туралы арабтар неше түрлі аңыз таратады. Бір аңыз бойынша «әл-Фараби бір күйді орындаса арабтарды жылатып, екінші күйді орындағана арабтарды күлдіреді екен дейді. Былайша айтқанда, музыкасымен адамдардың көңіл күйін жаулап алады» дейді.

Бір мәліметтер әл-Фарабидің 70 тіл білгендігін айтады. Ұлы Ғұлама өте сирек қолданылатын, кейде тіпті құпиялық үшін

қолданатын тілдерді де өте жақсы білген. Араб жеріне келгеннен кейінгі отыз жыл ішінде 164 трактат жазып қалдырған. Ұлы Ғұламаның жазып қалдырған еңбектерін Әбу Әли ибн Сина (Авиценна), Абу Райхан Бируни, Әбу әл-Уаха, ибн Бадж, ибн Туфайл, ибн Рушд, Омар Хайам сияқты шығыс ғұламаларымен қатар Роджер, Бекон, Леонардо да Винчи және т.б. Еуропа ғалымдары да көп пайдаланған.

«Немістің белгілі тарихшы ғалымы Ф.Даннеман өзінің «Табиғаттану тарихы» атты еңбегінде «...Ал Еуропаға кең тараған астрономия-астрология ғылымы, алхимия салалары тікелей әл-Фарабиден алынғаны жайлы жазған» (1) 48 бет.

«...Стамбул университетінің профессоры Ахмед Аташтың тізімінде әл-Фарабидің математикалық еңбегі Упсала университетінің кітапханасында сақтаулы деген мәлімет бар болатын. ...Біз дереу Упсалаға хат азып, сыйлық жіберіп, өзіміздің қолданып келген әдісімізді істедік. Бірнеше айдан соң микрофильм келіп те қалды, ол тезінен кітап та болып шықты.

Математика ғылымының тарихында бұл бір үлкен жаңалық болды. Бұрын басқа адамдардікі деп жүрген көп теоремалар, қағидалар әл-Фарабидікі болып шықты.» (1) 26 бет.

Әл-Фарабидің ашқан кейбір жаңалықтары Еуропа ғылымына XVII-ғасырда ғана мәлім болған. Және ең негізгісі Ұлы Ғұлама бұл еңбектерінің барлығын тек араб тілінде жазған. Себебі араб халифаты бұл кезде Азия, Африка, Еуропаның өте көп жерін алып жатқан. Араб тілі көп қолданылатын тіл болатын.

Әл-Фараби Бағдатқа келген соң дәріс алған деп үш ғалымның аты аталады.

1. Қарт христиан дәрігері, логиканың білгірі Әбу Бишр Матта ибн Юнустан логикадан дәріс алады, кейін ұстазынан асып түседі.

2. Лингвистикалық ғылымдарды жетік меңгеруді қалаған әл-Фараби грамматика саласының маманы Әбу Бәкір ибн әс Сирадждан грамматикадан дәріс алады.

3. Әли Юхан ибн Хайланнан да логика саласынан дәріс алады. Әл-Фараби «Дәледдеме» кітабімен осы Хайлан үйінде танысқанын айтқан.

Әл-Фарабидің бұл ұстаздары Иса пағамбарды «құдайдың

баласы» демей, «пайғамбар » деп таныған несториандық христиандар болған. Олардың ата-бабалары Византиядан қудаланған соң Таяу Шығыс пен Орта Азияны паналаған. Араб елі бұларға зор құрмет көрсетіп, ғылым жасауға пайдаланған. Ежелгі грек ғылымы мен араб ғылымының арасын қосқан осылар еді.

Әл-Фараби бұл Грекиялық ғалымдардан логика мен грамматикадан дәріс алғаннан кейін ежелгі грек ғалымдарының еңбектерін өз бетінше оқып, талдап, түсіндермелер жазып, ары қарай дамытқан, трактаттар жазған.

Ол шамамен Аристотельдің барлық кітаптарына түсініктеме берген.

Ол Птоломейдің «Алмагесіне» және Порфирийдің «Әйсогесіне» түсініктеме жазды. Эвклидтің геометрия жайындағы кітаптарын терең зерттеп, Платонның күллі кітаптарын оқиды.

Бұған қоса әл-Фарабидің логика, философия және т.б салаларға қатысты жазған өзінің еңбектері де көп.

Байқап отырсаңыздар, Ұлы Ғұлама грек ғалымдарынан дәріс алғаннан кейін ежелгі грек ғалымдарының еңбектерін зерттеумен шұғылданыпты.

«Бағдатта оның достары, шәкірттері көп болды. ...Бағдатта атақты ғалым-астраном әл-Баттаниға еріп астрономия обсерваториясында көп істеген. Сол астрономия ғылымына байланысты және соны қолдану үшін әл-Фараби тағы бірнеше ғылымдар саласына ат салысады.

Алдымен ол астрономиялық аспаптар жасауға кіріседі: астроблияны қайта жасайды. Екінші жағынан ол оптикалық аспаптар жасайды, - ойыс - парабола айна жасайды. Көптеген бақылаулар жүргізеді; уақыт өлшеу үшін күн сағатын жасайды. Осылардың теориясын беру үшін ол математикалық әдіске көшіп, сфералық - тригонометрия негізін жазды.

Оптика заңдарын геометриялық әдіспен дәлелдеудің шебер әдістерін ойлап шығарады, яғни геометриялық оптика негізін береді. Сонымен байланысты архитектуралық құрылыстарға негіз салады. Астрономия - архитектура - музыка - осы үш саланы бірдей, бір әдіспен зерттеу негізін қалайды...

Осылармен қатар ол табиғат тану саласында көп еңбек етеді.

Соның ішінде алхимия, физика, медицина салаларында зерттеулер жүргізді.

Оны Бағдат дәрігерлері өздерінің басшы адамы санайды.» (1) 54 бет.

Ұлы Ғұламаны қатты құрметтеген халиф Жафар әл-Мұхтадирдің билігінің соңында Бағдат халифатында билікке талас басталып, халифаттың берекесі кете бастайды. 13 жасында таққа отырып, халифатты 24 жыл басқарған Жафар әл-Мұхтадир 932 жылы 37 жасында өлтіріледі. Одан кейін Бағдат халифатының басына билікке келгендердің биліктері қысқы болып, 14 жылда 5 халиф ауысып, 946 жылы халиф болып Абілқасым әл-Мути отырады. Әл-Мутидің кезінде аббасид әулеті биліктен толық айрылып, билік шииттік топтың қолына өтеді. Әл-Мути қолында еш билігі жоқ қуыршақ халифке айналады.

Бағдатта осындай берекесіздік орын алған кезде Ұлы Ғұлама Бағдаттан кетіп, Мысыр, Алжирге сапар шегеді. Осы сапары кезінде Ұлы Ғұлама түркі текті қолбасшы Мұхаммед Ихшид ибн Тұғыт Әмірмен кездеседі.

«Кеңес өкіметі тұсында атеистік идеологияның ықпалымен әл-Фараби діннен тыс ғалым ретінде көрсетілді. Әйтсе де оның ислам бірлігін сақтауға қосқан зор үлесі туралы мынадай дерек сақталған. Тегі түркі болып табылатын баһадүр қолбасшы Мұхаммед Ихшид ибн Тұғыт Әмір ислам жолын бұзған “қармат” елін талқандаған соң, Әбу Насыр Әл-Фарабимен кездеседі. Меккеге барар жолды кесіп “қажылық” жасауға мұрша бермеген қарматтардың жеңілгеніне қуанған Әбу Насыр Әл-Фараби іштей “қажылық” етуге ниет етіп, араб халифының саид-задаларымен әңгімелеседі. Осы әңгімеде ғалым «ислам бірлігін сақтау үшін мазһабтар арасын жақындастыру керек» деген ой айтып, өзінің «араб, парсы және түркі нәсілдері арасындағы алауыздықтарды жоюға күш салып жүргендігін» мәлімдейді. “Бабалардан қалған өсиетте түркі халқы әділетшіл делінген еді. Сол сөздің ақиқаттығы мен әділеттілігіне енді көз жеткізіп отырмыз” – деп Саид-задалар Әбу Насыр Әл-Фарабидің қолын құрметпен қысады.» (14)

«Әл-Фарабидің еңбектері артып, танымал болған шағында әмірші Сәйф әд-Дәулә оны Дамаск шаһарына шақыртып, құрмет

көрсетеді. Оған өзінің сарайынан қызмет береді. ...әл-Фараби Египетке 337 хижра жылында(948 ж) кетіп, кейін Дамаскіге оралған.» (II) 26-27 беттер.

«Мысырдан қайтып оралған бетінде әл-Фараби Сайф ад-Даула өзінің нөкерлерімен мәжіліс құрып отырған үстіне кіріп келгенде, Сайф ад-Даула оған «Отыр» деп әмір етеді. Әл-Фараби: «Қай жерге отырайын, сіз отырған жерге ме, жоқ әлде өзім тұрған жерге ме?» - дейді. Сонда Сайф ад-Даула: «Өзіңе қай жер лайық деп тапсаң, сол жерге отыр», - дейді. Әл-Фараби Сайф ад-Дауланың қасына келіп, оны ығыстырыңқырап қасына жайғасады. Әміршінің өзі және бірнеше нөкері ғана білетін құпия сарай тілімен оларға: «Мен мына кісіге қазір бірер сұрақ қоямын, егер ол лайықты жауап бере алмаса жазалаңдар», - дейді. Сонда әл-Фараби іле-шала Сайф ад-Дауланың өзі жаңа ғана сөйлеген құпия тілмен: «О, әміршім, сәл сабыр ет. Әр істің артын баққан жөн болар!» - деген кезде, ол қайран қалып:

«Апырай, сіз бұл тілді қайдан білесіз?» - дейді. Сонда әл-Фараби: «Иә, мен жетпіске жуық тіл білемін» - деген екен. Бұдан кейін әл-Фараби Сайф ад-Дауламен оның сарайындағы әнші, ақын, ғалымдармен өнер жөнінде сұхбаттасады.

«Сайф ад-Даула сарайға әуезшілер келсін» деп бұйырады. Олар аспаптарында ойнаған кезде әл-Фараби әуезшілерді тоқтатып, ескерту, түзетулер жасап отырады. Сонда Сайф ад-Даула: «Сіз бұл өнерді жақсы білетін бе едіңіз?» деп сұрайды. Ол: «Иә» деп жауап береді. Сөйтеді де, беліндегі сахтиан кісесін шығарып, ішін ашады, одан жіңішке аспапты алып, құлақ күйін келтіріп, ойнауға кіріседі. Жан рақат саз шығып, отырғандар жадырай бастайды. Әл-Фараби енді аспаптың құлақ күйін басқаша келтіріп, тағы да ойнауға кіріседі. Аса мұңлы саз құйылып отырғандар егіліп жылай бастайды. Ақырында ол аспаптың құлақ күйін тағы да басқаша келтіріп, ойнауға кіріседі, сонда баршасы, тіпті әмірдің нөкерлеріне дейін мүлгіп ұйықтап кетіпті. Оларды сол ұйықтаған қалпында қалдырып, ол сарайдан шығып кетеді» (2) 4 бет. (Ибн Халикан. Китаб уафайат)

Осыдан кейін Әбу Жағфар уәзір ғұламаның музыкадан өте жоғары білімі бар екенін түсініп, арабтардың пайдалануына ыңғайлап бір музыка туралы кітап жазып беруін өтінеді.

Ақжан аға «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегінде былай деп жазады: «Сен маған музыка жөнінде қолдануға жарарлық бір кітап

құрастыруды тапсырған едің. Мен оны тез-ақ орындармын деп ойлағанмын. Ондағы ойым музыка жөніндегі бұрынғылардың жазғандары бар ғой, соларды жөндеп, құрастырып, сол жазғандардың атын сақтап, сонымен орындармын деген едім, ол ойым болмай шықты, өйткені музыка жөніндегі жазылған арабша еңбектердің дәрежесі өте төмен болды. Ерте замандарда, әлбетте, музыка жөніндегі ірі еңбектер болған ғой. Бірақ арабша аудармалар нашар ма, немесе ертедегі еңбектер бізге жетпей жоғалған ба, әйтеуір, сенің тапсырмаңа жарарлық ештеңе таба алмадым. Сол себептен бұл мәселені тыңнан жазуға тура келді. Сенің тапсырмаңды көп кешіктіріп орындаған себебім осы» (I) 56 бет.

Ұлы Ұстаздың осындағы: «Ерте замандарда, әлбетте, музыка жөніндегі ірі еңбектер болған ғой.» деген сөзі ерекше ойландырады. Сонда ол еңбектер қайда болған?

Бағдат халифатына қарасты араб елдерінде болмағаны даусыз. Оны өзі де айтып тұр ғой. Әрі, ондай еңбектер бар болса қайтадан жаздырмас еді ғой. Ол кезде «араб халифаты» Алдыңғы және Кіші Азияны, солтүстік Африканы, батыс Еуропаны(Испания жеріндегі Кордова халифаты) қамтитын.

Бұл деректерден музыка туралы бұндай құнды еңбектердің бұл кезде араб халифатына қарайтын Александрия кітапханасында да жоқ екенін байқаймыз. Себебі, 415 жылы патриарх Феофил бастатқан христиан фанатиктері кітапхананың құжыраларын ара-лап жүріп қолжазба атаулыны отқа жағып, мусейон шәкірттерін мүшелеп өлтірген.

Еуропада да жоқ екені айтпаса да белгілі. Еуропаның өркениеті ол кезде арабтардан да төмен деңгейде болатын.

Сонда қалатыны Түріктер мекені – Ұлы Дала мен Орта Азия және Қытай елі.

Музыка жөнінде осындай ірі еңбектер болғанын Ұлы Ұстаз білгеніне қарағанда ондай еңбектер Отырарда болған. Әл-Фараби бабамыз ол еңбектермен бұрыннан таныс болған(оқыған).

Ұлы Ғұламаның «Бірақ арабша аудармалар нашар ма, немесе ертедегі еңбектер бізге жетпей жоғалған ба, әйтеуір, сенің тапсырмаңа жарарлық ештеңе таба алмадым.» деген сөзінен Ұлы Ғұлама бұл еңбектерді араб тілінде емес, басқа тілде(Түрік тілінде) оқығаны түсінікті.

Бабамыздың бұл кітабы «Музыка туралы үлкен кітап» деп аталады.

Арабтар оның музыкалық шығармаларын күні бүгінге дейін пайдалануда.

«Даусыз, әл-Фараби музыка өнерінің қолданбалы саласының жетік білгірі, әрі осы өнердің теориялық негіздерінің барлық мәліметтерін білген. Оның осы ғылымдағы кітабы үлкен салмаққа ие болды, себебі ислам әлемі орнағалы бері араб дүниесінде мұндай орасан еңбек бұрын да, кейін де жазылмаған», -деп мойындайды еуропа ғалымдары да.

«Расында да музыка саласында әл-Фарабиге теңдес адам бұрын да, онан кейін де болмаса керек.» (Француз бароны Барон де Ерланже)

Араб музыкасының жалпы тарихын жазған белгілі ғалым Г.Фармер былай дейді: «Барлық ғылымдар саласында әл-Фараби «Екінші Ұстаз». Ал музыка саласын алатын болсақ, ол әл-Фараби бір өзі ғана бас король болып табылады. Басқаша айтқанда музыка саласында әл-Фарабиге үлгі боларлық, бірінші ұстаз боларлық адам болмаған»

Әл-Фараби өмірінің соңғы жылдарын Шамның Халаб қаласында өткізді. Осы Халабтың билеушісі Сайф ад-Дауланьң сарайында күн кешкен. Бірақ ұзақ тұрмаған. Сайф ад-Даула өз сарайына сол замандағы аса дарындыларды жинаған еді.

Ұлы Ғұламаның ақындық дарынын замандастары өте жоғары бағалайды: «...арабтың сері әрі жауынгер ақыны Әбу Фирас (932–968) Әбу Насыр бабамызға өте жоғары баға берген екен. Ол былай деп жазған: «Поэзия – дөңгеленген алтын түйе, оның басы – Әбу Насыр Мұхаммедке, өркеші – Әбу Нуасқа, иығы – Омар ибн Рабияға, кеудесі Әбу Маммамға тиді, қалғаны – ішек-қарын – оны екеу-міз (сарайдың жарапазаншы жыршысы екеуі) бөлісіп отырмыз...». (13) <https://www.astana-akshamy.kz/abu-nasyr-qajda-bilim-alghan/>

«1944 жылы Кайрде әдебиетші ғалым Аббас Махмұд әл-Аккадтың (1889–1964) «Әл-Фарабиани» атты зерттеуі жарық көрді.

Автор онда жерлесіміздің фәлсафалық толғаулары туралы айта келіп, ұлағатты ұстаздың поэзиямен де айналысқанына баса

назар аударады. «Сайф ад-Дауланың сарайына жиналған даңқойлар мен ақындар аптаның әр күні әдемі, әуезді, бұлбұлды баққа барып, мүшайраға түсетін. Әбу Насыр әл-Фараби де оған қатысатын. Ол өзгелердей емес Сайф ад-Дауланың өзімен келіп, әмірдің жанына отыратын. Білімпаз әмірші әл-Фарабидің фәлсафалық тұжырымдарын да, өлеңдерін де ұнататын, тыңдайтын. Мұндай санаткерлік сынға араб-парсы ақындарының сайыпқырандары ғана қатысатын» дей келе Отырардан шыққан ойшылдың бірер өлең жолдарын келтіреді:

Қайтейін мен көкжиек көңілімді,
Келер күнге үмітпен жол ашамын,
Қос шөлмекпен өткіздім өмірімді,
Сенім артып тұр соған болашағым.
Бір шөлмекте көк сия толып тұрса,
Екіншіде шарап бар жәйі мәлім.
Даналықты сиямен молықтырсам,
Шараппенен шерімнен айығамын.

(Ауд. Аян Нысанәлин)

Аббас Махмұд оның өлеңді араб тілінен басқа парсыша да жазғанын айтады.

Иә, сөйтіп ол тек ғұлама ғалымдығымен ғана емес, жыр пырағын ерттеп мінген ақындығымен де дараланған. Оның әдебиет пен тілдің өзекті мәселелеріне байланысты айтқан тұжырымдары топ жарған талай-талайларды тамсандырған.

Әбу Насырдың «Өлең туралы трактат» жазғаны белгілі.

948-жылы Сайф ад-Даула сарайына араб әдебиетінің классигі, жауынгер ақын Ахмед әл-Мүтәнабби келеді. Сарайдағы ақындар мен фәлсафашылардың ұстазы, әрі атақтысы да әл-Фараби болғандықтан, әл-Мүтәнабби оны өзіне ұстаз тұтады.

Арада көп уақыт өтпей-ақ олардың атағы алысқа кетеді. Сонымен қатар бақталастары да көбейе түседі. Осы бақталастардың өсегіне иланған Сайф ад-Даула бірте-бірте әл-Мүтәнаббиге қырын қабақ таныта бастайды.

Бірде әмірші алдында парсы текті әдебиетші Ибн Халауайх пен әл-Мүтәнабби жанжалдасып қалады. Ибн Халауайх ауыр кілтпен әл-Мүтәнаббидің басынан ұрады. Ал жанжалдың басы-қасында болған Сайф ад-Даула ләм деп аузын ашпайды.

Әл-Фараби бұған қатты қапаланады. Әл-Мүтәнаббиге жасалған қиянат оны торықтырады. Ақыры әмірші сарайын тастап, Халабтан әл-Мүтәнабби секілді ол да кетіп қалады.

Ақыры әмірші сарайынан кетіп қалған Әбу Насыр қай жерде болсын аса қанағатшыл болыпты. Оның артынан Сайф ад-Даула жіберіп тұрған төрт дирһемді ең зәру қажетіне жаратып, қалғанын жарлы-жақыбайларға үлестіріп отырған.» (2) 4-5 беттер.

Ахмед ибн Халликан: «Шамға келген соң, ол бау ішіндегі бұлақ басында күн өткеріп, шығармаларын жаза берген. Ол дәптерге өте аз жазып, өз ойларын көбінесе жеке парақтарға түсіретін болған. Оның көптеген шығармаларының жоғалып кеткені осы бір жайтпен байланысты. Оның өз үйі болмаған, ол ешқашан да өз қамын ойламаған өте қарапайым жан еді.» (2) 22 бет.

Ұлы Ғұлама «...339 хижра жылы (950 ж) ережеп айында дүние салды...

«Фараби қазасы туралы екі дерек бар, – дейді М.Хайруллаев, – біріншісінде ғалымдар оны Шамда қайтыс болған десе, екіншісінде Әбу Насыр қасына бірнеше адам ертіп, Аскалан қаласына бара жатқанда, жол торыған қарақшылардың қолынан қаза тапқан. Сайф ад-Даула қарақшыларды тауып, дарға асқан.» (2) 5 бет.

Ғалымның жаназасына, қасына он бес нөкерін ерткен Дамаск әміршісі Сәйф әд-Дәуләнің өзі қатысады.» (II) 27 бет.

Ұлы Ғұлама Дамаск шаһарындағы Баб ас-Сағир зиратына жерленген екен.

«Баб ас-Сағир зираты белгілі адамдарға арналған династиялық жай көрінеді. Онда тек патшалар, пайғамбар нәсілдері, халифа нәсілдері, әмірлер немесе солардың ұстазы болған ұлы ғұламалар ғана қойылады екен. Сирия әмірі Сайф ад-Даула әл-Фарабиді өзіне ұстаз тұтқан. Сол себепті ол кісі оны өз қолымен осы жерге қойдырған.» (I) 39 бет

Сирия мен Мысырды билеген Бейбарыс бабамыз өзінің әлемге әйгілі ғұлама бабасы, жерлесі, бауыры Әбу Насыр әл-Фарабидің зираты жанына кесене-мешіт, кітапхана салдырып, өз өсиеті бойынша осында жерленген екен.

2006 жылы құрамында Бас мүфти Әбсаттар қажы Дербісәлі, Отырар ауданының әкімі Әлімжан Құртаевтар бар Қазақстандық делегация Ұлы Ғұламаның зиратына және сонда жерленген, Мысырды 17 жыл билеген қазақ жерінің тағы бір перзенті Сұлтан Бейбарыс зиратына туған жері Отырар топырағынан бір уыс топырақ апарып салды.

Делегация Әбу Насыр әл-Фараби бабамыз бен Сұлтан Бейбарыс бабаларымыздың зираттарынан топырақ алып әкеліп, Отырарға, Арыстанбаб кесенесі жанына рамзи кесенелер салынатын жайға Шам елінен әкелінген топырақты салды.

Пайдаланылған дерек көздері:

1) Ақжан Машанов. «Әл-Фараби және Абай», Алматы, Қазақстан, 1994

2) Әбсаттар қажы Дербісәлі. «Отырардың жарық жұлдызы» «Жалын» журналы №1,2,3 2016 жыл

3) Тұрсын Жұртбай «ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ РУХАНИ БЕСІГІ»
<http://melimde.com/danali-mejegi-jibek-jolini-ruhani-besigi.html>

4) Қаңлы бии <https://egemen.kz/article/185638-qanhly-bii>

5) Әуезхан ШАШАЕВ, т. ғ. к. Әлемдік өркениеттегі әл-Фараби тұлғасы <https://www.astana-akshamy.kz/alemdik-orkeniettegi-al-farabi-tulghasy/>

6) «Әбу Насыр әл-Фараби. Таңдамалы трактаттар» 2009 ж

7) Еренғайып Омаров «Отырар кітапханасын қашан табамыз?» (<https://gu-gu.kz/m/15152>)

8) Ғарифолла ЕСІМ. «Ғұлама Әбу Насыр әл-Фараби.» <https://egemen.kz/article/219903-ghulama-abu-nasyr-al-farabi>

9) «Ұлы тұлғалар – ұлттың бет-бейнесі» ф.ғ.д Жақыпбек АЛТАЕВ-ПЕН сұхбат. <https://www.astana-akshamy.kz/uly-tulghalar-ulttyng-bet-bejnesi/>

10) Жабайхан ӘБДІЛДИН, академик: «Әл-Фараби еңбектері әлемге өзгеріс әкелді» Азамат Есенжол 22 Ақпан, 2020 <https://www.astana-akshamy.kz/zhabajhan-abdildin-akademik-al-farabi-engbekteri-alemge-ozgeris-akeldi/>

11) Әбу Насыр әл-Фараби. Музыка туралы үлкен кітап, Алматы, «Колор», 2008

12) Әбсаттар қажы Дербісәлі. «Әлем ғалымдары Әбу Насыр әл-Фарабидің

тегі мен туған жері және мекені жайлы.» (Ақиқат журналы 2019 ж №6)

13) Әбу Насыр қайда білім алған? <https://www.astana-akshamy.kz/abu-nasyr-qajda-bilim-alghan/>

14) Википедиядан

THE CONCEPT OF SHARIAH IN THE PHILOSOPHY OF AL-FARABI

Zhanbolat Khumarkhan
PhD student on Islamic Studies, KazNU,
research worker at Al-Farabi Center

Abstract

Politics is one of the most important concepts of Farabi philosophy. According to him, true happiness can only be achieved in a virtuous society. A virtuous society emerges only through a form of government led by the chief ruler (al-ra'is al-awwal) (Aydinli:1987 C. 2, S.2:291-302). The most important feature of the first president is that he is in contact with Active Intellect. Religion is accepted by Farabi in the virtuous society as the management style and lifestyle applied by the chief ruler. The purpose of this study is to reveal how religion is philosophically understood by Farabi and what is the need for religion in

making laws needed in social life. Based on this, the dimensions of the relationship between religion and law have been tried to be reached. In addition, the metaphysical basis of the laws and the role of the philosopher and the prophet in the formation of the laws were also discussed. We tried to answer what kind of features are the laws that will lead to this supreme goal and who should be made by them and how they can be applied and changed in the historical process are also included in the research. Finally, the place of fiqh science in virtuous society has also been analyzed.

Keywords: Religion, Politics, Farabi, Interpretation, Fiqh.

Al-Farabi considers happiness as the ultimate purpose of the philosophy. Real happiness means that humankind achieves its most competent form. Politics however is a significant instrument in the path happiness that philosophy considers as its ultimate purpose. Happiness, which means the most advanced form of the competence of humankind, is not a fact that occurs on its own in the human society. Happiness is an objective which can be achieved by adopting a target in a conscious manner and having a lifestyle which will lead to this target (Al-Farabi 1986: 130).

Al-Farabi uses the concept of politics in a broader sense than it is used today. He does not use this concept only in a sense which refers to administrative works which organizes the operation of the state apparatus. In his philosophy, the concept of politics has a metaphysical meaning. Used in the meaning of “governing” in the broadest sense, this concept also includes Divine government. Even the concept gains its main meaning from God’s governing the world. The order in the cosmic world is accepted as Divine regime and presented as the most ideal form of politics. This universal Divine politics is the most suitable example for the government on earth. The politics on earth will become a virtuous politics to the extent that it approximates the Divine politics. Implementation of the universal Divine politics on earth is possible by means of a master who has certain features in terms of both knowledge and body. As a result of his inherent and voluntary competences, the master communicates with the Active Intellect and obtains information about the essence

of beings. The first chief, who observes the Divine government in heavens, builds the regime and lifestyle which will lead people to real happiness on earth by means of his wisdom which is his indispensable feature (Al-Farabi 1986: 130). For Al-Farabi, religion is the name of the rules established by the first chief and the lifestyle exemplified by the first chief with his life to achieve real happiness. In this sense, religion is the name of the politics that first chief implements in the society. We can see his political philosophy as a pillar of the religion-philosophy reconciliation effort (Toktaş 2016: 41-64).

When real happiness is the ultimate purpose of the philosophy; religion, which has a significant function for societies in the path to achieve this supreme objective, becomes an instrument like politics. He describes religion as “Religion (al-milla) is the views and actions that are limited and determined by the conditions that the chief ruler, who tries to achieve a certain purpose in society and to restrain the members of society with the punishments he has determined” (Al-Farabi 2000: 258). Since chief ruler is a person who contacts Active Intellect, the religion founded by him becomes divine due to this nature. This point does not only provide a divine nature to the religion, but also provides a divine aspect to the laws. In the broad sense, politics means governing. Governing is an action which directly requires laws. Therefore, politics and laws are always together. Religion can be considered as a regime, since it is the implementation of the divine government, which applies in the heavens, on earth (Momyunkulov Zh. B. 2011: 85). Either the politics applied by the first chief in society or religion, this regime is basically shaped through the relationship established with the Active Intellect, in other words sacred source. Then, the laws to be established by the chief ruler at the point of establishing and maintaining this government will be considered as divine laws as well. This divine quality of the chief ruler refers to three basic features in his personality: 1- Chief ruler is the governor in the society. 2- Chief ruler is a philosopher since he receives pure truth from a divine source. 3- Chief ruler is a prophet since his regime and lifestyle are shaped directly in connection with the sacred one and guide people at this point (Al-Farabi 2000: 259).

Here we tried to define the position of religion in terms of being the

source of laws in the virtuous society in the purpose of achieving real happiness in Al-Farabi's philosophy, the role of philosopher/prophet in the society as lawmaker and the fiqh/shariah science which is required in the society and the duty of the scribe in interpretation of the laws. One of the matters emphasized during the study is the central position of politics in Al-Farabi's philosophy. Since the concept of "politics" used in a broad sense is shaped in consideration with a divine regime, laws created in connection with it have divine origins. Al-Farabi based the laws upon a metaphysical foundation. The distinction between divine and humane becomes artificial in Al-Farabi's philosophy in the field of law due to the fact that philosopher-prophet and lawmaker are united in the same identity and their common feature is that they are in communication with the sacred information source (D.A. Altaev, Z.A. Amyrkulova 2013: 8). The importance of the presence of a virtuous government in the society to achieve real happiness which is the supreme purpose of philosophy was another outstanding point. It was seen that the regime in the society founded by the chief ruler is the implementation of the divine regime on earth. Clearly this is related to "harmony" which is another important subject that Al-Farabi emphasized about happiness and the regime which occurs in the virtuous society on earth is a continuation of the universal harmony. Al-Farabi sees happiness within a God-centred universal organic unity. Real master type which is idealized for the society may not be encountered in every period. In this case, it will be wise to continue the implementation of the laws established by the chief ruler. For the circumstances that occur in this period, the master will find solutions by making new judgments based on the first chief's judgments by means of his abilities (Al-Farabi 1996: 84-85). At this point, fiqh becomes prominent as a science of interpretation and reasoning (Mahdi: 2000). The science of fiqh, an art of judgment, always appears in a situation in need of philosophical knowledge. Because the main source of the science of fiqh, that is, the main source of the legal system of a virtuous society, is philosophy (Al-Farabi 2000: 264; Al-Farabi 1986: 131-132; Toka 2018: 11). This situation has led us to the conclusion that Al-Farabi had given the fiqh science a role of interpreting laws rather than making laws within the social order and

philosophy has always prioritized fiqh (Al-Farabi 2000: 263). It was seen that for Al-Farabi, renewal and change is essential for both society and law, but the master who will carry out this renewal and change must be a person who has the features of the chief ruler. In other words, change is inevitable in the field of politics and law. However, it is essential that there is a lawmaker who meet certain criteria for change. Interpretation is considered as a solution to respond to social development and change in absence of the chief ruler, which means a governor who has the right to make and change laws.

Conclusion

When the concept of «politics», which is used in a broad sense, is shaped by considering the form of Divine administration, the laws that arise accordingly are of Divine origin. This leads us to the conclusion that the laws in virtuous society must be based on a metaphysical basis according to Al-Farabi. However, since this information that leads to the Divine order can be accessed not only by the revelation of non-human knowledge (revelation), but also as a result of humanitarian effort. In other word virtuous society law makers need such as the sacred of the secular or the unification of the secular and the transcendent at the level of human knowledge. Religion and politics are inseparable in Farabi since the law is seen as an inseparable relationship between religion and the prophet/philosopher. Politics, which will lead people to true happiness, must have a divine dimension, in other words, a metaphysical foundation. In Al-Farabi's study, (legal basis of) religion or shariah is the combination of laws and lifestyle that were set by the chief ruler to lead the individuals of the virtuous society to true happiness. This leads us to the unity between theory and practice (iman and amal), as well as to the conclusion that there is a close relationship between religion and law, and that a true religion cannot be separated from the law. Since the philosopher and prophet are united in the same person in his understanding, this shows us that philosophical knowledge is indispensable for a virtuous society. As a matter of fact, he reveals that philosophy comes first from religion (milla), in terms of classifying them, in his book Kitab al-Huruf. The ideal type of ruler for the society may not be found in every period. In these cases, the

most appropriate for the wisdom is to continue the implementation of the laws imposed by the first ruler. At this point, fiqh/shariah stands out as a science of interpretation and reasoning. However, even here, fiqh and faqih (jurist of Islamic shariah) are never given an executive role. Management must consistently be given people with philosophical knowledge. This thought leads us to the conclusion that Al-Farabi gives the shariah a role of interpreting the law rather than making a law in the social order, and the philosophy always prioritizes the law making. At this level, while the first ruler was the maker of universal laws and a personality above the laws; the secondary leaders and faqihs are subject to the law and are obliged to make judgments based on these general laws or individual events transmitted from the first ruler. However, this order led by the secondary leaders should not be understood as a mimetic management. Al-Farabi emphasizes importance of the interpretation of the universal laws and principles imposed by the chief ruler, role of the faqih is quite significant to overcome the idea of imitation. A prophetic interpretation is required for the Divine revelation to become a practice of life in a society of ordinary people. Also, in the absence of a ruler who is in contact with the Active Intellect, there is a need for faqih's interpretation as a re-adaptation of the prophet interpretation. According to Al-Farabi, renewal and change are essential for both society and the law. However, the ruler/leader who will carry out this renewal and change must be a person with the characteristics of the chief ruler. The interpretation is a solution that comes into play to respond to social development and change in times when the chief ruler is absent, and is also endeavor to overcome imitation alone.

References

Aydınlı, Yaşar (1987) "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinde 'İlk-Başkan (er-Reîsü'l-Evvel)' Kavramı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S.2:291-302.

Al-Farabi (1986). *Al-Madina al-fadila*. Ed: Abir Nasri Nadir, 2nd ed. Beirut: Dar al-Mashriq.

Al-Farabi (2000). *Kitab al-Milla*, ed. Fatih Toktaş, "Fârâbî'nin Kitâbü'l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi, *Divan*, C.1, S.1:247-273.

D.A. Altaev, Z.A. Amyrkulova “Interrelation of religion and philosophy in creative works of al-Farabi”, KazNU Bulletin. Philosophy Series. Cultural Studies Series. Political Science Series. №3 (44). 2013

Mahdi, Muhsin (1996) Al-Farabi, Political Philosophy, Encyclopædia Iranica, online edition, New York, 1996. <http://www.iranicaonline.org/articles/farabi-vi%20>

Momynkulov Zh. B., Bulletin of KazNU. Philosophy series. Culturology Series. Political Science Series. № 2 (37). 2011 p. 85-88

Toka, Tanju (2018) “Fârâbî ve Kant’ın Siyaset Düşüncesinde Toplum ve Hukuk”, https://www.academia.edu/33882588/F%C3%A2r%C3%A2b%C3%AE_ve_Kant%C4%B1n_Siyaset_D%C3%BC%C5%9F%C3%BCncesinde_Toplum_ve_Hukuk (22.02.2018)

Toktaş, Fatih (2016) “Fârâbî’de Hukuk Felsefesinin Temelleri”, Diyanet İlmî Dergi (Fârâbî Özel Sayısı), C. 52, S.1: 41-64.

Әл-Фарабидің музыка ғылымы мен өнеріне назар салуы тек

**ӘЛ ФАРАБИДІҢ
МУЗЫКАСЫНДАҒЫ
КЕЙБІР
АСПАПТАРДЫҢ
ҚАЗАҚТЫҢ
ҰЛТТЫҚ
АСПАПТАРЫМЕН
ҰҚСАСТЫҒЫ**

Қ.Құдабай

«Руханият-Әбу Нәір әл-Фараби музейі» МКҚК
Бас қор сақтаушы

пифагоризім мен аристолизмге байланысты емес, түркі-араб дәстүрлерінде бойлап жатқан қайнар көздерімен де ұштастық болуы мүмкін. Мұны түсіну үшін ұлы дала әуендері мен сахара бәдеуилерінің әйгілі ырғақтарын еске алсақ жеткілікті.

Басқа көшпенді өркениеттерде түркі-қазақ мәдениетіндегі «күй» феноменіне тең келетін бір де бір дүние жоқ. Араб пен түркі және қазақ музыкалық өнерінің біртұтастығы осында жатса керек.

Отандық археологиялық зерттеулер барысында табылған түрлі жәдігерлердің ішінде музыкамен байланысты аспаптардың болатыны туралы, олардың мүсін тастарда

да кездесетіні жөнінде алғаш рет Ә.Х. Марғұлан айтып өткен.

1950–1960 жылдары жүргізілген Орталық Қазақстан өңірінің «Тасмола», «Жолқұдық» секілді археологиялық қазбалардан аспапты-музыкалық археологияға қатысты болып келетін мұралар анықталады. Нәтижесінде б.з.д. VII–V ғғ. жататын, мүйіз бен сүйектен жасалған бірнеше нұсқадағы үрлемелі сыбызғылар, ысқырықтар мен бұғышақ аспаптары табылған (1).

Археолог С.А. Потапов жартас бетіндегі суреттерді қола және ерте темір дәуірімен мерзімдей отырып, келесі бір сюжетке ерекше тоқталады. Онда керілген сым тәріздес кескін үлкен пішінде салынып, сол жағында түйе, оң жағында жатқан адамның бейнесі суреттелген (2).

Отағасырлық маман, археолог, профессор У.Х. Шалекенов 1978 жылы Жамбыл облысының көне Тараз қаласының орнында қазба жұмыстарын жүргізген кезде «Дүңгіршек» музыкалық аспабын тапқан (3).

Б.з.д. VI – III ғасырлармен мерзімделетін Алтайдағы пазырық обаларының ішінде екі түрлі музыкалық аспап табылған. Оның бірі соқпалы аспап болса, екіншісі ішекті аспап жұрнағы. Ішекті аспап бүтін ағаштан ойып жасалып, жануардың терісімен қапталған. Археолог С.И. Руденко аталған музыкалық аспаптың шертпелі аспап түріне жатқызған (4).

2012 жылы Қазақ Алтайындағы ерте түркілік Қарақабба қорымына зерттеу жүргізген З.Самашев, қорымдағы обалардың үшеуінен көне музыкалық аспаптардың жұрнақтарын тапқан (5).

Аталған қорымның №11 обасына жерленген мәйіттің жанына ағаштан жасалған, мойыны ұзын келген музыкалық аспап анықталған. Аспаптың жалпы ұзындығы 63 см. Негізгі денесі жазық келген, бес бұрыш пішінінде жасалған. Мойынының аяқталар тұсында үш дана бұрап, дыбысын реттейтін құлақ тәріздес зат сақталған. З.Самашев мұны музыкалық аспаптың ішегі келіп байланатын әрі үнін реттеуге арналған құлағы болуы мүмкін деген пікір айтады (6).

№12 обаны зерттеу барысында, жауынгер мәйітінің жанынан ағаштан жасалған музыкалық аспап табылған. Жалпы ұзындығы 70 см-ге жуық. Аспаптың мойыны бітер тұста екі құлақ сақталған.

Денесі дөңгелек пішіндес, ортасы ойыс болып келген. Денесінің аяқталар тұсында ішекті ілетін ілмек тәріздес зат сақталған (7).

№4 обаны зерттеу барысында жерленген мәйіттің сол қолының тұсынан ағаштан жасалған, мойынының аяқталар тұсында ішекті ілуге арналған құлағы бар музыкалық аспап табылған. Аспап нашар сақталғандықтан, толық сипаттамасы жасалмаған. Сонымен қатар ағаш бұйымның басын қаптаған темір қаптамада екі адам бейнеленген. Оның оң жағындағысының қолында музыкалық аспапқа ұқсас зат көрсетілген. Суреттегі пішінге қарап, домбыра тәріздес аспап екендігін анықтау аса қиын емес (8).

Археологиялық деректерде анықталған мәліметтер көне аспаптардың ішінде кең таралғаны және ең көне түрлерінің біріне - ішекті аспаптардың жататынын көрсетеді. Жалпы қазақ жеріне, еліне тән музыкалық аспаптар қола дәуірінен бастау алатын секілді. Мұны жартас бетіндегі суреттер дәлелдейтінін атап өттік. Темір дәуірінде қаңлыларда бес ішекті аспаптың болғанын жазба деректер көрсетіп отыр. Сақ тайпаларында да ішекті аспаптардың қолданылғанын Алтайдағы Пазырық обаларынан табылған жәдігерлерден көре аламыз. Ерте түркі кезеңімен мерзімделетін ескерткіштерден қобыз немесе арфаға ұқсас музыкалық аспаптардың табылуы - алғашқы музыкалық аспап нұсқаларының жетілгенін көрсетеді. Қыпшақ заманында домбыра тәріздес ішекті аспаптардың қолданыста болғанын археологиялық зерттеулер дәлелдейді. Кейінгі ортағасырларда бүгінгі біздің қолданып жүрген музыкалық аспаптарымыздың прототиптері болғаны анық. Сонымен, қазақтың музыкалық аспаптары өзінің бастауын өте тереңнен, біздің жыл санауымызға дейінгі I-ші мыңжылдықтар дәуірінен алатынын көріп отырмыз.

Отырар өлкесі қазақ даласының өркениет бесігі десек Әл-Фарабидің музыкадағы білімі мен аспап жасау өнері, түрлі аспаптарда ойнай білуі Отырар даласында қалыптасқан.

Ұлы жібек жолы бойында орналасқан Отырар өлкесі мәдениет пен өркениеттің, білімнің кең қанат жайған орталығы болған. Оған дәлел әліде дәлелдеуді қажет етіп келе жатқан Отырар кітапханасы.

Музыкалық аспаптар әлемнің басқа аймақтарындағы түрлі аспаптармен техникалық жағынан ғана емес, дыбысталуы жағынан

да ортақ үндестіктер табумен қатар, өзіндік ерекшеліктерге де бай. Дегенмен, осы өнердің түп – тамырына үңілген әрқайсымыздың көкейімізде: «Қай кезден бастап адамзат музыканың сырын ұға бастаған?» немесе «Көне заманда ата-бабаларымыз қандай музыкалық аспаптарды пайдаланған?», – деген заңды сұрақтар туындайды.

Әрине осы бір сұрақтардың шешімін Әл-Фарабидің музыкаға қосқан үлесінен жауабын табатын секілдіміз.

Фарабидің «Музыка туралы үлкен кітабы» еңбегіндегі «Музыкалық аспаптар»-тарауы шығыс халықтарында кең тараған бірнеше аспап түрлерін атап көрсетеді. Олар Шаһруд, Уд, Бағдаттық және Қорасандық танбур, Мизмар, Сырнай, Рабаб аспаптары (9).

Фарабидің зерттеу нысанына айналған осы аспаптардың кейбірінің әуені немесе түрі мен жасалу технологиясы қазақ халқының дәстүрлі музыкалық аспаптарында кездеседі.

Әл-Фарабидің «Музыка туралы үлкен кітабы» еңбегіндегі Музыкалық аспаптарын қазақ халқының ұлттық музыкалық аспаптарымен ұқсастығын салыстырып көрсек. Фараби бұл еңбекті Әбу Жағфар Мұхаммед ибн әл-Қасим әл-Кирхи уәзірдің өтініші бо-йынша жазғанын айтады.

Аспаптар ішіндегі шаһруд аспабы қазақ халқының жетіген мен адырна аспабының біріккен түріне аздап ұқсастығы бар секілді. Фараби шаһруд аспабын өз заманында жасалып, бұрын танымал болмағандығын және бұл аспапты Самарқандық сағди, Хуләйс ибн Ауас есімді адам жасап шығарғанын айтады. (бұл шамамен б.д 937 жылына деп шамаланады) (10).

Жетіген – қазақ халқының өте ерте заманнан келе жатқан жеті ішекті шертпелі музыка аспабы. Аспап ағаштан құрастырылып жасалады. Құрылысы өте қарапайым. Жетілдірілген түрінде он үш ішек байланып, арнайы тиектер қойылған. Аралық ішектеріне құлақ күйін келтіретін арнайы үлкен тиектер тағылады. Тыңдаушыларға жағымды әсер сыйлайтын жетігенді ертеде көк пен жерді байланыстыратын ғажайып қасиетке бай аспап деп, оны тек сарайларда, шағын топ алдында ғана ойнаған. Жетіген аспабы түркі тілдес халықтарында кездеседі. Татар халқы «етиган», тыва халқы «жадықан», хақастар «шатқан» т.б. халықтар аспапты

өз тілінде атаған. Аспаптық үні өте нәзік, құлаққа жағымды келеді. Сондай ақ адырна аспабы– қазақтың көп ішекті шертпелі аспабы. Аспаптың шанағы қуыс, беті көн терімен қапталады. Б. з. б. аңшылар ұстанған көне аспап саналады. Оның көне үлгісі әуелде садақ тәріздес болған. Кейін бұғы, марал, киік, бөкен тәрізді аңдарға ұқсастырып жасап, мүйіз бен құйрықтың екі арасына ішектер тартып ойнаған. Адырнаны тізенің үстіне қойып, басын иыққа тіреп, ішектерін іліп тартып кейде шертіп ойнайды. Адырнаның ішегі шуда жіптен немесе тарамыстан тағылады, аспаптың тұрқы 48 – 50 см., қалыңдығы 8 – 10 см, 7 – ден 13 – ке дейін ішектер тағылады.

Ерте орта ғасырда Ұлы жібек жолының негізгі тармақтарында орналасқан Самарқанд, Хорезм, Шам секілді өркениетті орталықтар, сауда саттық білім мен ғылымның өнердің дамуына өз септігін тигізген Отырар, Сайрам, Сауран, Сығанақ секілді қазақ жерінде орналасқан өркениетті қалалармен байланыста болғанын ескерсек Самарқандық сағди, Хуләйс ибн Ауас екі аспапты бірге тоғыстырып жетілдіріп шаһруд аспабын жасап шығарған ба деген ой келеді.

Әл-Фарабидің зерттеуіндегі танбур аспабына келер болсақ Фараби бұл аспапты екі топқа бөледі. Бірінші түрі «қорасандық танбур» (әт-танбур әл-хурасани) . Екінші түрі, «бағдаттық танбур» (әт-танбур әл-бағдати). Танбурдың төменгі жағында ішекті байлайтын тетік бар. Осы тетікке екі ішекті байлап, кейін ол екеуін аспаптың бет жағымен тартатындығын және екі ішектің арасын бір-бірінен айыру үшін тек қоятындығы айтылады. Текті аспаптың орта беліне емес «әз-зәбибатаға» тетікке жақындау жерге орналастырылады. Екі ішекті аспаптың мойнымен тартып, екеуін екі құлаққа байлайтындығы түсіндіріледі (II). Бұл әрине пішімі мен суреттелуі қазақтың домбырасына келеді. Домбыраның өзіне тән ерекшелігі бар, ішекті-шертпелі аспаптар тобына жатады. Домбыра әр түрлі үлгіде тұтас ағаштан ойылып немесе құрап жасалады. Мойнына он тоғыздан жиырма екі санына дейін пернелер байланады. Домбыраның екі ішектісінен басқа да үш ішекті, қос жақты, кең шанақты, қуыс мойын, шіңкілдек деп аталатын түрлері де бар.

Жұмагелді Нәжімеденов «Домбыраның қоңыр үні» кітабында «Майтөбе» жайлауынан (Алматы облысы, Жамбыл ауданы)

көптеген суреттердің арасынан тастан қашалған көне домбыраның суретінің табылғанын жазады. Бұл тастағы суретті 1986 жылы белгілі этнограф Жағда Бабалықұлы тауыпты. Белгілі археолог, тарих ғылымының докторы Кемел Ақышев бастаған бір топ ғалым тасқа қашалған осы суретті зерттеп, бұл сурет кем дегенде неолит (б.д.д. 4000 жыл) дәуірінде бейнеленген деп тапқан екен. Тастың тарихы алты мың жыл. Суретте әртүрлі қимылда билеп тұрған бес адамның бейнесінен беріректе, алдыңғы жақта аспап салынған. Екі құлағы бар, яғни екі ішекті, ұзын мойны, бетқақпақпен жабылған шанағына дейін ұқсас. Басына үкі тағылған. Ал домбыраға үкі тағу әдеті бізге баяғыдан жеткені баршаға мәлім.

Хорезм маңынан табылған балбал тастағы суретте бала қолына бір аспапты ұстап отыр. Оған әлемде ең ұқсасы қазақтың домбырасы. Осы балбал тастың тарихы б.з.д. 5 мыңыншы жылдан басталады.

Фараби еңбегіндегі мизмар аспабы сырнай, сыбызғы аспап түрлерінің жалпы атуы (12). Сыбызғы мен сырнай аспаптары қазақ халқында кең тараған аспаптар. Сыбызғы – бұл қарапайым бойлық ойықты флейта, сыбызғының қазақ ұлттық нұсқасы. Оны оңай жолмен жасауға болады: қақ жарылған құрайды аламыз, үш жерден ойық жасаймыз, жіппен орап бектеміз. Ал сыбызғыда ойнауды үйрену – бұдан әлдеқайда күрделі шаруа. Әдетте мұндай флейтада орындалатын күй екі дауыста болады. Біріншісі – аспаптың даусы, екіншісі – музыканттың кеңірдек үні.

Рабаб аспабын Әл-Фараби сирек қолданылатын бұрыннан танымал көбінесе екі ішекті аспап болып келетіндігін, дыбысы адамның даусына ұқсап келуі үшін мал терісімен қапталатындығын айтты. Рабаб аспабы қосалқы ысқыш құрылғысымен ойналады (14). Бейнесі қазақ халқының қыл қобызына ұқсас келеді.

Қобыз – ерте заманнан келе жатқан қазақ халқының екі ішекті ысқышпен ойналатын аспабының бірі. Өзіндік жасырын сыры мол, адамның еркіне көне қоймайтын, күрделі аспап. Ішегі жылқының қылынан жасалады. Қобыз аспабының екі ішектісімен бірге – үш, төрт ішектілер және «нар қобыз», «жез қобыз» деп аталатын түрлері де бар.

Қобызды ағаштан шауып немесе құрап жасайды. Беті жартылай терімен қапталады. Ол дыбыстың жаңғырып шығуы үшін

керек. Адамның дауысын, қасқырдың ұлуын, аққудың қиқуын, жел мен судың үнін бере алады.

Халық аңызында қобыздың пайда болуы VIII ғасырда өмір сүрген Қорқыт ата есімімен тығыз байланысты екені де айтылады.

Бұл аты аталған аспаптар шаһруд-жетіген мен адырнаның, тан-бур-домбыра, мизмар-сыбызғы мен сырнай түрлері, рабаб-қобыз аспаптарымен байланыстығын байқаймыз. Бұл аспаптардың түп төркіні қазақ жері екендігі сөзсіз. Заман талабына сай музыкалық аспап түрлері түрленіп, қайта жаңарып, жетіліп өзгеріп отырған. Әр ұлт өз нақышына орай жасалу технологиясымен музыкалық әуенін бейімдеп отырған.

Демек, қазақтың музыкалық аспабының қай түрі болмасын көнермейді деген сөз, керісінше ол заман ағымына сай өзгеріп, жаңарып, жаңа туынды ретінде өмір сүреді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Интернет материалдары. <https://adyrna.kz/post/25508>
2. Потапов С.А. Новые петроглифы в горах Кара-Кыр // Известия НАН РК. Серия общественная. 2009. №1. – С. 44-49.
3. Сулейменов А.Б. Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған қазақ халқының музыкалық аспаптары // Археологиялық қазба жұмыстарынан табылған көне музыкалық аспаптар: жиналу және зерттелу мәселелері: Халықарал. ғыл.-тәжіриб. конф. Материалдары. – Алматы, «Ғылым ордасы», 2019. 188 бет. + 27 б. – Б. 133-138.
4. Руденко С.И. Культура Алтая времени сооружения пазырыкских курганов // КСИИМК. Вып. XXVI. 1949. – С. 97-109.
5. Самашев З.С., Чотбаев А. Древнетюрский воин-музыкант из Казахского Алтая // Средневековая городская культура и кочевая цивилизация бассейна реки Урал. – Уральск, Грант, 2012. – С. 280-292.
6. Самашев З.С., Чотбаев А. Древнетюрский воин-музыкант из Казахского Алтая // Средневековая городская культура и кочевая цивилизация бассейна реки Урал. – Уральск, Грант, 2012. – С. 280-292.

7. Самашев З.С., Чотбаев А. Древнетюрский воин-музыкант из Казахского Алтая// Средневековая городская культура и кочевая цивилизация бассейна реки Урал. – Уральск, Грант, 2012. – С. 280-292.

8. Самашев З.С., Чотбаев А. Древнетюрский воин-музыкант из Казахского Алтая// Средневековая городская культура и кочевая цивилизация бассейна реки Урал. – Уральск, Грант, 2012. – С. 280-292.

9. Әбу Насыр әл-Фараби. «Музыка туралы үлкен кітап» Құрастырушылар; Нысанбаев Ә., Құрманғалиева Ғ., Сейтахметова Н. Ауд: Ж.Сандыбаев. Алматы: «Колор», 2008 ж.

10. Әбу Насыр әл-Фараби. «Музыка туралы үлкен кітап» Құрастырушылар; Нысанбаев Ә., Құрманғалиева Ғ., Сейтахметова Н. Ауд: Ж.Сандыбаев. Алматы: «Колор», 2008 ж. 82 б.

11. Әбу Насыр әл-Фараби. «Музыка туралы үлкен кітап» Құрастырушылар; Нысанбаев Ә., Құрманғалиева Ғ., Сейтахметова Н. Ауд: Ж.Сандыбаев. Алматы: «Колор», 2008 ж. 345 б.

12. Әбу Насыр әл-Фараби. «Музыка туралы үлкен кітап» Құрастырушылар; Нысанбаев Ә., Құрманғалиева Ғ., Сейтахметова Н. Ауд: Ж.Сандыбаев. Алматы: «Колор», 2008 ж. 703 б.

13. Әбу Насыр әл-Фараби. «Музыка туралы үлкен кітап» Құрастырушылар; Нысанбаев Ә., Құрманғалиева Ғ., Сейтахметова Н. Ауд: Ж.Сандыбаев. Алматы: «Колор», 2008 ж. 705 б.)

Проблема диалога культур рождается между различными культурно-историческими формациями, народами и цивилизациями.

Иманбаева Ж.М.

PhD докторант по специальности «Философия»
Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, Центр аль-Фараби

Как известно расцвет арабо-мусульманской культуры в эпоху средневековья состоялся не в последнюю очередь благодаря наследию оставшегося от античной древности. Между тем Восточный Ренессанс от Античности отделяла более чем тысячелетняя история. «Человеческое общество находится в постоянном движении, изменении и развитии, в разные эпохи и в различных культурах люди воспринимают и осознают мир по-своему, на собственный манер организуют свои впечатления и знания, конструируют свою особую, исторически обусловленную картину мира» [1, р. 7]. Рождается вопрос что же явилось связующим звеном, объединившим столь различные по

своему происхождению, образу жизни, вероисповеданию социально-исторические формации, что именно послужило мостом или хабом для их культурного диалога? Ответ кроется в духовной жизни того или иного социума, его интеллектуальной жизни. Есть выражение «Философия – душа культуры». Из этого можно сделать вывод что именно философская традиция сыграла роль связующего звена в процессе диалога культур Востока и Запада. Философия и формирующаяся в ее недрах наука явилась универсальным языком культурной коммуникации в период расцвета арабского халифата.

Арабский халифат объединил множество народов в одно государство и поэтому естественным образом создавались условия для межкультурного диалога. Поиски ответов на экономические, правовые, религиозные, духовные вопросы рождали дискуссии, обнаруживая противоречия в позициях но в то же время заставляя искать общие точки соприкосновения для решения этих проблем. Арабский халифат продемонстрировал успешный пример интеграции на огромной территории и оставил яркий след в истории мировой цивилизации. На его просторах встретились культуры стран Ближнего и Среднего Востока, Северной Африки и Индии, древней Греции и Рима. В такой богатой, яркой духовной атмосфере формировалось мировоззрение аль-Фараби. Аль-Фараби писал: «В наши дни арабское государство охватывает все цивилизованные страны, за исключением тех стран, которые можно считать чисто греческими или римскими, а также тех стран, которые находятся по соседству с последними. Впрочем, и эти народы – наши соседи, и мы можем изучить их обычаи и привычки. Многие греки и румы [византийцы] эмигрируют и поселяются в арабском государстве и многое рассказывают нам о своих странах» [1, р. 159].

В своем творчестве аль-Фараби стремился искать ответы на фундаментальные вопросы человечества о жизни, счастье, добре. Это и определило глубину его философских поисков, охват его научных исследований и энциклопедизм познаний. В фигуре аль-Фараби объединились две, казалось бы, противоположные традиции античного Запада и средневекового мусульманского Востока. Это стало возможным благодаря уникальной способности великого

философа рассматривать различные культурные традиции в контексте диалога. Диалог выражает одновременное сосуществование прошлого и настоящего, сохранение между ними преемственности.

К несомненным достижениям исламской философии классического периода следует отнести то, что она на основе греческого наследия предприняла попытку осмыслить собственную эпоху, свою заново формирующуюся духовную реальность. «...древняя мудрость ожила и заговорила, помогая находить ответы на вопросы нового времени» [2]. Аль-Фараби был одним из основоположников восточного перипатетизма, прогрессивного направления арабоязычной общественно-философской мысли. Восточный перипатетизм черпал вдохновение в трудах греческих философов Платона, Аристотеля и их учеников. Метод комментирования широко использовался представителями восточного перипатетизма. Применял этот метод и аль-Фараби. Но это не было простым воспроизведением или трансляцией греческого наследия. Комментирование аль-Фараби носило концептуальный характер. В своих комментариях он пытался объединить различные точки зрения высказанных на один предмет и говорил: «..нет более веских, полезных и сильных доводов, чем свидетельства различных знаний об одной и той же вещи и объединение многих мнений в одном» [3, р. 44].

Еще при жизни аль-Фараби называли «Вторым учителем» после Аристотеля, что свидетельствует о том, что он слыл большим знатоком и поклонником греческой философии. Аль-Фараби критически переработал наследие греческих предшественников и создал собственную философскую систему. Даже названия его трактатов настраивают на диалог, как например, «Об общности взглядов двух философов – Божественного Платона и Аристотеля».

Диалог это поиск гармонии и истины. Истина по мнению великого философа должна служить счастьем людей, увеличивать благо. К счастью можно приблизиться лишь развивая свой разум и воспитывая добрый нрав иначе говоря лишь обретя нравственное и интеллектуальное совершенство. Аль-Фараби утверждал, что человек достоин счастья и что он способен к нему приблизиться в процессе своей деятельности. Счастливая жизнь отдельного че-

ловека зависит от других членов общества. Поэтому аль-Фараби призывал строить добродетельное общество, которое опиралось бы на гуманистические идеалы, справедливость, дружбу, равенство, разум. И сегодня весьма актуальны слова аль-Фараби: «Вся земля станет добродетельной, если народы будут помогать друг другу для достижения счастья» [3, р. 305]. Эти слова созвучны насущным проблемам современности и органично вписываются в контекст социальной жизни и культуры XXI в. Социально-этические взгляды аль-Фараби проникнуты верой в человека и его интеллектуальные способности на пути достижения высшего блага т.е. счастья.

Если задуматься почему мы несмотря на стремительный бег времени продолжаем оглядываться в прошлое, обращаться к его наследию то становится очевидным что оттого что оно присутствует незримо в настоящем и возможно отразится в будущем. Современные технологии не только меняют быт человека, но и формируют новое непредсказуемое в своих возможностях и последствиях глобальное пространство. В этих условиях возрастает роль диалога как формы международного взаимодействия. Исторические параллели помогают в решении сегодняшних задач находить ответы в далеком прошлом как источнике нравственной силы. Это вдохновляющий диалог прошлого и настоящего.

Аль-Фараби оставил значительный след в истории мировой философии. Актуализация его наследия в настоящем является задачей современных исследований и в первую очередь тех исследований, относящихся к области социально-этической мысли. Диалог присутствует во всех сферах жизнедеятельности человека, в политике, экономике, науке, искусстве, образовании и пр. Ведь под культурой понимается вся деятельность человека.

Уделявший много внимания общественно-политической и нравственной проблематике аль-Фараби указал, что в основе межкультурного диалога лежат гуманистические принципы. Диалог, основанный на гуманистических принципах, побуждает его участников стремиться к взаимопониманию и взаимоуважению, искать общие точки соприкосновения.

Список литературы

1. А. Я. Гуревич, Категории средневековой культуры, М, 1972.

2. Аль-Фараби, Большая книга о музыке, Алматы: Гылым, 1993.
3. Наследие аль-Фараби и мировая культура.
4. Аль-Фараби, Философские трактаты.

КАРТА

Нахождения известных рукописей Абу Насыр Аль-Фараби

Рукописи Абу Насыр Аль-Фараби рассеяны по всему миру. Аль-Фараби хорошо знает Европа, многое восприняли из его трактатов такие христианские мыслители, как Альберт Великий и Фома Аквинский, потому что в них идет речь о единобожии, о природе Бога. Кстати, это очень актуально сейчас, когда люди стали интересоваться всем, что имеет отношение к области духовного.

ЕВРОПА

Ватикан

Крупный религиозный и образовательный центр. Его знаменитая библиотека занимает второе место по количеству раритетных книг в мире после библиотеки Ватикана. Там хранится самое большое количество рукописей на арабском языке, в том числе и рукописи Абу Насыр Аль Фараби.

Ватиканская апостольская библиотека <http://www.vaticanlibrary.va>

Великобритания

В фонде Британского музея (Лондон) хранятся рукописи Абу Насыр Аль Фараби. Рукопись Абу Насыр Аль Фараби (Британского музея) состоит из одиннадцати трактатов.

Библиотека Британского музея <http://www.thebritishmuseum.ac.uk>

Испания

Десять рукописных трактатов аль-Фараби в музее испанского муниципалитета Эскуриал. Интересно, что трактаты аль-Фараби нанесены на телячью шкуру.

Рукопись Эскуриал (Мадрид) содержит несколько логических трактатов аль-Фараби и комментарии, написанные Ибн-Баджой.

Аль-Фараби принадлежит монументальный труд под названием «Большая книга музыки». Это произведение не дошло до наших дней полностью, его вторая часть, посвященная анализу истории теории музыки, утеряна. Арабский оригинал этого сочинения имеется в рукописях Лейденской, Миланской, Эскуриал, Бейрутской.

Директор Эскориалской библиотеки господин Хосе Луис отметил, что, вероятно, рукописей, имеющих отношение к Центральной Азии, у них не так уж и много. Он напомнил, что с 711 по 1492 год испанской Андалусией владели арабы, оказавшие большое влияние на науку и культуру. В Испании в свое время был Кордовский халифат. Построенная в 830-х годах высокая мечеть по сей день находится в Кордове. Из Севильи, Гренады и других городов вышли ученые Гарнати, Ишбили, Куртуби, Тулайтили и другие, чье письменное наследие до сих пор исследуется.

10 трактатов Абу Насыра, один из которых написан на пергаменте. Первые страницы рукописи пожелтели, имелись рваные места, отдельные строки практически не видны. После пятой страницы многие слова подчеркнуты красновато-коричневыми чернилами. Возможно, это делал переписчик. Пятая страница начинается с басмалы. Затем следует молитва за пророка Мухаммеда (мир ему и благословение Аллаха!). Далее я прочел: «Таълик ли-АбиБакр Мухаммед бин Йахия бин ас-Саииграхимаху Алла ала китабиhi

АбиНаср бин Мухаммед ал-Фарабирадиа Аллаху анху фи Исагуджи». В рукописи 126 страниц.

Музей испанского муниципалитета Эскуриал el-escorial.com

Германия

В Европе профессор Берлинского университета, известный востоковед и арабист Фридрих Дитерици (1821–1903) первым издал трактат на основе рукописи Британского музея и рукописи Бодлеанской библиотеки в Лейдене.

Берлинский университет имени Гумбольдта <http://www.hu-berlin.de>

Италия

Аль-Фараби принадлежит монументальный труд под названием «Большая книга музыки». Это произведение не дошло до наших дней полностью, его вторая часть, посвященная анализу истории теории музыки, утеряна. Арабский оригинал этого сочинения имеется в рукописях Миланской библиотеки.

Амброзианская библиотека <https://www.ambrosiana.it>

Нидерланды

В фонде Бодлеанской библиотеки в Лейдене имеется рукопись Абу Насыр Аль Фараби, в частности монументальный труд под названием «Большая книга музыки». Это произведение не дошло до наших дней полностью, его вторая часть, посвященная анализу истории теории музыки, утеряна. Арабский оригинал этого сочинения имеется в рукописях Лейденской, Миланской, Эскуриал, Бейрутской.

Бодлеанская библиотека <https://www.bodleian.ox.ac.uk/bodley>

Россия

В России также хранятся рукописи с сочинениями аль-Фараби. В Институте востоковедения Российской академии наук имеются две рукописи, из них одна включает десять трактатов мыслителя.

Институт востоковедения Российской академии наук <https://www.ivran.ru>

Словакия

Рукопись Аль Фараби Братиславского университета, включает двенадцать трактатов аль-Фараби и практически отражает все логическое наследие мыслителя. Хотя в настоящее время мало надежд на возвращение в культурный мир утраченных трактатов аль-Фараби, но все же некоторым ученым удается делать счастливые находки. Так, до 1951 г. считалось, что трактаты аль-Фараби «Софистика» и «Риторика» сохранились первый – на еврейском языке, второй – на латинском. В 1960 г. стала известна Братиславская рукопись, которая также содержит эти трактаты.

Братиславский университет им. Яна Амоса Коменского <http://www.uniba.sk>

АЗИЯ

Издания «Добродетельного города» разных лет обнаружены в Сирии, Египте и Ливане, а рукописи Абу Насра аль-Фараби – в крупнейшей библиотеке Сулеймания и других библиотеках Турции. Некоторые имеются в моем личном архиве.

Версии трактата аль-Фараби преподносятся в турецких архивах под разными названиями и имеют разный объем. Встречаются полные, усредненные и сокращенные версии сочинения.

Индия

В музее г.Калькутта хранится рукопись Аль-Фараби
Индийский Музей г.Калькутта <http://www.indianmuseumkolkata.org>

Иран

В Тегеранской библиотеке – семь рукописей с четырнадцатью сочинениями.

Национальная библиотека и архив Исламской Республики Иран
<http://www.nlai.ir/en>

Ливан

Аль-Фараби принадлежит монументальный труд под названием «Большая книга музыки». Это произведение не дошло до наших дней полностью, его вторая часть, посвященная анализу истории теории музыки, утеряна. Арабский оригинал этого сочинения имеется в рукописях в Бейрутской библиотеке.

Национальная библиотека Ливана <http://www.lnl.gov.lb>

Саудовская Аравия

Несколько трудов и рукописей аль-Фараби в библиотеках Саудовской Аравии

Сирия

Имеются несколько рукописей, ведется поиск рукописей и трудов Аль-Фараби в научных центрах и библиотеках Сирии.

Турция

В библиотеке Айа София в Стамбуле хранится более десяти рукописей с шестнадцатью сочинениями аль-Фараби.

Значительный интерес с точки зрения анализа истории развития логических идей в арабоязычном мире представляют рукописи с логическими трактатами аль-Фараби, наиболее важными из которых являются рукописи Хамидия (Стамбул),

Хотя в настоящее время мало надежд на возвращение в культурный мир утерянных трактатов аль-Фараби, но все же некоторым ученым удается делать счастливые находки. Так, до 1951 г. считалось, что трактаты аль-Фараби «Софистика» и «Риторика» сохранились первый — на еврейском языке, второй — на латинском. Но Ахмед Атеш в 1951 г. в Стамбульской библиотеке обнаружил выше упоминавшуюся рукопись логических трактатов, среди которых были и «Софистика» и «Риторика».

Узбекистан

В Институте востоковедения Академии наук Узбекской ССР хранится рукопись «Маджмунрасаил аль-Хукама» («Сборник трактатов мудрецов»), которая состоит из шестнадцати сочинений аль-Фараби.

АФРИКА

Египет

Аль-Фараби принадлежит монументальный труд под названием «Большая книга музыки». Это произведение не дошло до наших дней полностью, его вторая часть, посвященная анализу истории теории музыки, утеряна. Арабский оригинал этого сочинения имеется в рукописях Лейденской 1423, Миланской, Эскуриал, Бейрутской. Публикация этого произведения на языке оригинала осуществлена также в Каире.

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ҒЫЛЫМИ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ БОЙЫНША ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШІ

Әл-Фараби «Ғылымдардың жіктелімі және анықталуы туралы кітап» атты өзіндік еңбегін ғылымдардың жіктелуіне арнады (Фараби, Ихсо ал-улум, 1948). Оның бұл еңбегі Шығыста да, Батыста да кең танымал болды. Кейінгі зерттеушілер оны ғылым энциклопедиясы ретінде қарастырды.

ӘБУ НАСР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ
кітаптарының электронды көшірмелері орналасқан электрондық
кітапханаларға сілтемелер:

<http://kazneb.kz>

<http://elibrary.kaznu.kz>

<https://articlekz.com>

<https://adebiportal.kz>

<https://adebiportal.kz/kz/authors/book/3768>

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ
өзінің ғылымдарды жіктеу жіктеліміне сәйкес шығармаларының
тізімі

1. Тіл жайлы ғылым (тілтану)

Әбу Насыр ғылымдарды жіктегенде жоғарыда айтылғандай оны тіл туралы ғылымнан бастаған. «Әрбір халықтың тіл туралы ғылымында қосымша жеті тарау болады» дейді. Олар:

Сөз.

Сөз ережесі (морфология):

1. Жай және сөз тіркестері туралы ғылым;
2. Сөз тіркестері туралы ғылым (бұған шешендік өнер және стилистика да кірген);
3. Сөз тіркестерінің заңдары туралы ғылым;
4. Сөз тіркестерінің ережесі туралы ғылым;
5. Жазу заңдары (жазу ережесі) туралы ғылым;
6. Дұрыс оқу заңдары туралы ғылым;
7. Өлең өнері жайлы ғылым.

Кітаптар:

1. Аль-Фараби. Абу Наср Книга букв / Пер., примеч. и вводная статья К.Х.Таджиковой; Каз.нац.ун-т им.аль-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 220 с.
2. Аль-Фараби, А.Н.Книга букв [Электронный ресурс] / Абу Наср аль-Фараби;КазНУ им. аль-Фараби, Науч. б-ка.- Алматы: [б. и.], 2005.- 700 mb.
3. Аль-Фараби, А.Н.Книга букв/ Абу Наср аль-Фараби; пер., примеч. и ввод.ст. К. Х. Таджиковой; КазНУ им. аль-Фараби. – Алматы: Қазақун-ті, 2013.- 220, [2] с.
4. Аль-Фараби Абу Насыр. Книга об аль-Фараби = Әл-Фараби туралы кітап. – Алматы : Международный клуб Абая, 2014 . – 256 с.
5. Поэзия өнерінің канондары туралы трактат / Әл- Фараби // 10 томдық шығармалар жинағы. – Астана, 2007. – 5-ші том. Әлеуметік философия. Этика. Эстетика. – 160-166 б.

ҚазҰӘК <http://kazneb.kz>

1. Әл-Фараби Әбунәсір (870-950): Трактат және өлеңдер / - Алматы : Жазушы, 1974 . - 40 б
2. Әл-Фараби Философиялық трактаттар, - Алматы : Ғылым, 1973 . - 446 бет.

2. Логика ғылымы

Әл-Фарабидің ойынша, Логика – ойлаудың заңдылықтары мен ережелері туралы ғылым, оның көмегімен адам ойлауды

тәрбиелей алады, сөйлеуін анық, дәйекті ете алады, пайымдау процесінде логикалық қателіктерге жол бермейді (Индуизмде бұл мәселеге тоқталады, мысалы, Махабхаратта Мокшадхарма). Содан кейін ол логиканың барлық бөліктері мен бөлімдерін қарастырды, ойды білдірудің әртүрлі тәсілдерін сипаттады және Аристотельдің логикаға арналған шығармаларына толық сипаттама берді.

Кітаптар:

1. Әл-Фараби Абу Наср Мухаммад. Философиялық трактаттар. – Алматы : Ғылым, 1973 . – 446 б.

2. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Философские трактаты. – Алматы : Наука, 1970. – 430 с.

3. Әл-Фараби. Ғылымдардың шығуы туралы / ауд. Ғ.Есім // Есім Ғ. Фалсафа тарихы. – Алматы : Раритет, 2004. – 59-65 б.

4. Әл-Фараби. Мәселелер мәні / ауд. Ғ.Есім // Есім Ғ. Фалсафа тарихы. – Алматы : Раритет, 2004. – 50-59 б.

5. Аль-Фараби, А.Н. Маса ‘ил Мутафарракасу’ила’анха аль-Хаким=Разные вопросы, о которых спросили философа/ Абу Наср аль-Фараби. – 1987. – 2с. – на персид. языке.

6. Аль-Фараби, А.Н. Фусульудтаррилайха ‘инд аль-шуру’фи-ль-Мантик=Главы необходимые для начала в логике/ Абу Наср аль-Фараби; Ред. Рафик аль-Аджам. – Бейруте, 1985. – 95с. – на персид. языке.

7. Аль-Фараби, А.Н. Тафсираль-кийас:Комментарий к первичной аналитике/ Абу Наср аль-Фараби; Мохамадтаги Данешпажух. – Куме: [Б.и.], 1990. – 72с. – на персид. языке.

8. Аль-Фараби, А.Н. аль-‘ибарава аль-кийас=Комментарий к приложению и аналогии/ Абу Наср аль-Фараби. – Б.м. – 84с. – на персид. языке.

9. Аль-Фараби, А.Н. Уюн аль-Маса’иль=’u junal-masaiL=Источники вопросов/ Абу Наср аль-Фараби. – Б.м. – 4с. – на персид. языке.

ҚазҰӘК <http://kazneb.kz>

1. Әл-Фараби, Әбу Насыр Он томдық шығармалар жинағы. Т.1-10. – Астана: Лотос-Астана, 2007.

2. 10 томдық шығармалар жинағы Әбу Насыр әл-Фараби; Құраст. Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева, И. Сейтахметова; «Мәдени мұра»

мемлекеттік бағдарламасы «Философия, педагогика және психология» секциясы [ж. б.] ; муз. ред. Ж. Мәзібаева ; ауд. Ж. Сандыбаев – Астана: Лотос – Астана, 2008.

3. Әл-Фараби философиясы: 20 томдық; /құраст.: Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева ; ауд.: Қ. Сағындықов [ж. б.] ; сарапшы: Т. Ғабитов– Астана : Аударма, 2005 .– (Қазақ халқының философиялық мұрасы. –«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша.

4. Әбу Насыр әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары. – Алматы : Арыс, 2009. – 656 б.

5. Әл-Фараби мен Ибн Сина философиясы Әлемдік философиялық мұра.: 20 томдық – Алматы : Жазушы, 2005 .– 4-том. .– 568 б.

Әл-Фараби кітаптарының электрондық көшірмелеріне сілтемелер:

1. Al-Farabi's Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics /Nicholas Rescher. University of Pittsburgh Pre\ https://books.google.kz/books/about/Al_Farabi_s_Short_Commentary_on_Aristotl.html?id=ILVlssgsNRIC&source=kp_cover&redir_esc=y

3. Көрінетін ғылымдар

Заттардың сандық, кеңістіктік және басқа қатынастарын зерттейтін математика жеті тәуелсіз ғылымдарға бөлінеді. Әл-Фарабидің математиканы ерекшелей отырып оның логикамен, осы және басқа ғылымдардың абстрактылығынан тұратын қисынмен байланысын ерекше атап көрсетеді. Математиканың ішкі архитектоникасы – арифметикадан геометрияға, геометриядан оптикаға, сосын жұлдыздар ғылымына, музыкаға (дыбыстардың үйлесімділігіне назар аударатын), ауырлық пен шебер нысандар туралы ғылымдарға – ойдың абстрактылыдан нақтылыққа дейінгі қозғалысын ұсынады.

1. Арифметика – бұл «заттың әртүрлі жолдармен бөлінуі және әр түрлі бөліктердің болуы мүмкіндігінің арқасында» пайда болған сандар туралы ғылым.

2. Геометрия

Геометрия заттардың әртүрлі бөліктері әртүрлі нысандарды,

формаларды қабылдағандықтан және оларды зерттеу үшін ғылым қажет болғандықтан пайда болды – бұл «біз шараларды біліп, сызықтарды, беттерді және денелерді өзара салыстыра аламыз». Оның сондай-ақ келесі бөлімдері бар: 1. қолданбалы; 2. теориялық. Теориялық геометрия нақты денелерге тікелей қатысы жоқ, бірақ ол арифметикадан гөрі нақтырақ, өйткені ол денелердің беттерін зерттеуді қамтиды.

3. Оптика (бақылау туралы ғылым)

Оптика геометриямен сабақтасады, өйткені ол да нысандардың формаларын, қашықтықтарын және күйін зерттейді, бірақ бұл нысаннан шығатын жарықтың көмегімен және сәуле түрлері арқылы («Аллаға серік қоспау» делдал арқылы) жүзеге асырылады.

4. Астрономия (жұлдыздар туралы ғылым)

Жұлдыздар туралы ғылым – «бұл аспан қозғалысының ғылымы, ол арқылы біз планеталардың жолдарын және олардың өз аспандарындағы қарсылығын, олардың қозғалуын, шегінуін және тоқтап қалуын білеміз». Бұл аспан қозғалысы, әл-Фарабидің пайымдауынша, тек арифметика мен геометрия арқылы белгілі болады. Ол жұлдыздар туралы ғылымды екіге бөлді: 1. астрология; 2. астрономия және астрономияға артықшылық беру (Сол кездері астрология өте мұқият жасалған болатын. Индуизм мен зороастризмнен қабылданған астрологиялық есептеулердің нақты «кестелері» бар еді. Оған «пайғамбардың» рухани деңгейіне жеткен адам ғана бір нәрсе қосып немесе өзгерте алады.) оның қасиеттерін адамды аспан денелері туралы біліммен қамтамасыз ететін ғылым деп сипаттады. Астрономия немесе жұлдыздардың математикалық ғылымы сұрақтардың үш тобын зерттейді: 1. аспан денелерінің пішіндері, өлшемдері және бір-біріне орналасуы; 2. олардың қозғалысы; 3. Жердің, оның мекендейтін және қоныстанбаған бөліктерінің планета ретіндегі орналасуын, климаттың, Күннің, Айдың шығуы мен батуы т.б. Астрономия одан да нақты, өйткені аспан денелері белгілі бір дәрежеде жердегі денелерге ұқсас.

5. Музыка (музыка, үйлесімділік туралы ғылым)

Музыка туралы ғылым практикалық және теориялық бөліктерге

бөлінеді. Әл-Фараби музыканың практикалық бөлігіне аспаптардың көмегімен музыкалық шығармаларды орындау өнерін жатқызады. Теориялық бөлім - әуеннің пайда болу заңдылықтары мен ережелері және музыкалық туындыларды шығару туралы білім. Ол бес бөлімнен тұрады: 1. музыка ғылымының бастаулары-принциптер туралы; 2. музыкалық өнер негіздері және дыбыстарды шығару туралы; 3. музыкалық аспаптардың әртүрлі түрлері туралы; 4. реңктердің көлемін білдіретін табиғи ырғақтардың түрлері туралы; 5. Музыкалық шығармалар мен әуендерді құрастыру туралы. Ол былай деп жазды: «Музыка ғылымына келетін болсақ, ол әуендердің түрлерін; олар неден құралатынын; неге олар құрылады; олар қалай (үйлесімді) болуы керек; олардың іс-әрекеті тереңірек еніп, көбірек әсер етуі үшін не істеу керек деген зерттеуден тұрады».

6. Ауырлық туралы ғылым

Ауырлық ты анықтау және өлшеу шараларын, қажет болған жағдайда оларды бір жерден екінші орынға қалай ауыстыруға болатындығын зерттейді. Сондықтан, әл-Фараби рычагтар ғылымның болуы туралы түсінікті де енгізеді.

7. Механика (жасанды әдістер туралы ғылым)

Бұл заттардың табиғи күйін және заттардың әртүрлі бөліктерінің табиғи қатынастарының күйіне сәйкес келетін жасанды заттар мен заттарды жасау мақсатымен олардың тұрақтылығын зерттеу туралы ғылым. Әл-Фараби өлшеу техникасы мен сандықты айыра отырып, бұл ғылымның тәжірибе үшін - ғимараттар құрылысы, сәулет, әртүрлі құрылғылардың өндірісі туралы білімінің қажеттілігін атап көрсетеді. «Жасанды техниканың ғылымдары оларды өнердің көмегімен жүзеге асырудың бейімделу шаралары мен әдістерін білудің және оларды табиғи және сезімтал денелердегі нақты өмірге шақырудың жолдарын көрсетеді».

Кітаптар:

1. Аль-Фараби. Математические трактаты. – Алма-Ата : Наука, 1972. – 321с.
2. Аль-Фараби, А.Н. аль-Джам'байнра'йай аль-Хакимайн

Афлатунуа Арастаталис = Al-jambainara'yaial-hakimainal-aflatunwaaristutalis/ Абу Наср аль-Фараби; Ред. Албир Насри Надер. – Бейруте, 1968. – 12с. –на персид.языке.

3. Аль-Фараби. Комментарии к «Альмагесту» Птолемея. – Алма-Ата : Наука, 1975.– Ч. 1.– 523, [4] с.

4. Әл-Фараби, Әбу Насыр. Музыка туралы үлкен кітап. –Алматы : Колор, 2008 . – 752 б.

5. Аль-Фараби Абу Наср.Трактаты о музыке и поэзии. – Алма-Ата : Гылым, 1992. –452, [3] с.

6. Аль-Фараби, А.Н. Большой трактат о музыке: Ч. 2: Средневековый трактат. – / Абу Наср аль-Фараби. – Б.м.: Б. и., 2009. – 700 с. – на араб.яз. ISBN 977-18-0674-2.

7. Аль-Фараби Абу Насыр. Книга о музыке: Философские трактаты : Собрание сочинений в 4 кн. – Алматы : RS : Международный клуб Абая, 2014. – Т. 2.– 507 с.

КазҰӘК <http://kazneb.kz>

1. Әл-Фараби Әбу Насыр Музыка туралы үлкен кітап – Алматы : Колор, 2008. – 752 б.

4. Жаратылыстану

Әл-Фараби жаратылыстану ғылымдарының сегіз секциясын және жаратылыстану ғылымдарындағы құдай туралы үш секцияны қамтыды.

Жаратылыстану ғылымы дененің құрылымын, заттарды, олардың қасиеттерін, құрылымы мен деңгейлерін, қозғалыс пен өлшеу процестерін, табиғат апаттарына тән барлық жазатайым жағдайлар туралы, табиғи денелер мен элементтердің, өсімдіктер мен жануарлар тіршілігінің байланысы мен өзара әрекеттесуін зерттейді.

Жаратылыстану ғылымдары: 1. барлық қарапайым және күрделі формалардың бастауы, яғни, барлық табиғатқа арналған мәселелер; 2. қарапайым денелер және күрделі денелер негізделетін бөліктер мен элементтер; 3. табиғи денелердің болуы, олардың пайда болуы және жойылуы; 4. күрделі денелер компоненттерінің қасиеттері, апаттары және өзара әсер етуі; 5. күрделі денелер, әртүрлі бөліктерді байланыстырудың табиғаты мен әдісі; 6. күрделі денелерді бір-

біріне ұқсамайтын біртекті бөліктермен біріктіретін (мысалы, минералдар); 7. өсімдіктер және олардың жалпы қасиеттері, сорттары және әрқайсысының тән белгілері; 8. жануарлар және олардың жалпы қасиеттері, сорттары, ақыл-ой күші және әрқайсысының тән белгілері.

Ол зерттелетін пәннің табиғаты бойынша сегіз ғылымды біріктіреді: 1. болжам; 2. медицина; 3. нигромания; 4. (мета) физика, кескіндер туралы ғылымға сәйкес; 5. ауыл шаруашылығы; 6. навигация; 7. алхимия; 8. оптика.

Әл-Фараби бұл ғылымды зерттеудің үш бөліміне бөледі:

1. заттардың болу принциптері;

2. нақты теориялық ғылымдарда бастапқы ұстанымдар мен дәлелдемелер ретінде қызмет ететін бастаулар мен ережелер, мысалы, логика мен геометриядағы аксиома мен постулаттардың табиғаты, сондай-ақ п-өлшемді әлемнің біртіндеп даму категориялары: нүкте, бет, бірлік, нақты, жалпы, көптеген т.б.;

3. денесіз және денеден тыс тіршілік иелері; мұндай тіршілік иелері материалдық емес заттарды қосып материядан тыс тіршілік ете ме, яғни, түсінікті (бірақ қабылданбайды) субъектілер және «теориялық нақты ғылымдардың дәлелдерінің негіздері» (Бірінші және екінші ғибадатханалар кезінде иудаизм дәстүрінде, жеке Мишналардың болуына рұқсат етілді, жеке орташадан – Жазбаның Тауратының түсіндірмесінен), мұндай ғылымдардың әрқайсысы жеке қарастырылады. әсіресе бар нәрсе».

Кітаптар:

1. Аль –Фараби. Естественно-научные трактаты. – Алма-Ата : Наука КазССР, 1987. – 495 с.

2. Әл-Фараби Әбу Насыр. Бақыт туралы кітап. – Алматы : RS; Халықаралық Абай клубы, 2015. – 828 б.

3. Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад. Логические трактаты. – Алма-Ата : Наука, 1975. – 672 с.

4. Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад. О разуме и науке. – Алма-Ата : Наука КазССР, 1975 . – 112 с.

5. Аль-Фараби. Книга о разуме = Ақыл туралы. – Алматы : Международный клуб Абая, 2014 . – 229, [3] с.

6. Аль-Фараби, А.Н. Аградмаба'д аль-Таби'а=Agyradmaba'dat-tabia'ah=0 целях «метафизики»/ Абу Наср аль-Фараби.- Лайдене: Б. и., 1890.- 2с.-на персид. яз.

7. Аль-Фараби, А.Н. Рисалафи'ль-акль=Трактат о разуме/ Абу Наср аль-Фараби. – Каир, 1907. – 4с. – на персид.языке.

8. Аль-Фараби, А.Н. Исбат аль-муфарикат=Доказательство абстрактных предметов/ Абу Наср аль-Фараби.- Б.м.- 3с.- на персид. языке.

Әл-Фараби кітаптарының электрондық көшірмелеріне сілтемелер:

1. لاضاف الة ني دم لال ه ل ه ا ر آ بات ك

<https://www.goodreads.com/book/show/3103792>

2. Al-Farabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione (Classical and Medieval Logic Texts)

<https://www.amazon.com/Al-Farabis-Commentary-Aristotles-Interpretatione-Classical/dp/0197260667>

5. Азаматтық басқару туралы ғылым (құқықтану және калам)

Эту науку ал-Фараби разделял на два вида:

1. поступки, правила (традиции) и свойства – «поступки и этические нормы», имевших два раздела и науку о постижении счастья;

2. правила создающие благодетворную почву для развития благородных обычаев и традиций в городах и среди народов.

Әл-Фараби бұл ғылымды екі түрге бөлді:

1. іс-әрекеттер, ережелер (дәстүрлер) мен қасиеттер – екі бөлімнен тұратын «іс-әрекеттер мен этикалық нормалар» және бақытқа жету туралы ғылым;

2. қалаларда және халықтар арасында асыл әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді дамытуға қолайлы жағдай туғызатын ережелер.

Кітаптар:

1. Әл-Фараби. Бақытқа жету жайында; Қайырымды қала / Орыс тілінен ауд.: Қ.Сағындықов, М.Жанғалин, М.Ишмұхамедов.- Құраст. және алғы сөзін жазған Х.Сүйіншәлі // Қазақ прозасы. Хрестоматия: Үш томдық. – Алматы, 2001.- Т.1. – 14-34 б.

2. Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары

туралы трактат; Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері // Мемлекетті басқару үшін қаулы: Әлемдік классика : 10 томдық. – Алматы : Таймас, 2006. – Т.1 : Экономика ғылымының бастаулары.- 205-215 б.

3. Аль-Фараби.Добродетельный город: философские трактаты. – Алматы: Международный клуб Абая, 2014 .– Т. 1. – 500 с.

4. Әл-Фараби Әбу Насыр.Қайырымды қала. – Алматы : Халықаралық Абай клубы, 2015 . – 281 б.

ҚазҰӘК <http://kazneb.kz>

1. Ә. Н. Әл-Фараби. Қайырымды қала. – Жидебай : Халықаралық Абай клубы, 2015 . – 281, [2] б.

Әл Фараби кітаптарының электронды көшірмелеріне сілтемелер:

1. Alfarabi. Political Regime and Summary of Plato's Laws https://books.google.kz/books?id=kJf4AbV7DSEC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

2. Alfarabi. Political Regime and Summary of Plato's Laws https://books.google.kz/books?id=UNViwwEACAAJ&hl=ru&source=gbs_book_other_versions

6. Құқықтану (фикх)

Әл-Фараби бұл ғылымды былай бөлді:

1. идеология;

2. әрекет.

Кітаптар:

1. Аль-Фараби, А.Н. аль-Сиясат аль-Маданийя=Al siyasatal-madaniyyah=Гражданская политика/ Абу Наср аль-Фараби; Тегеранский ун-т. – Бейруте: Б. и., 1902. – 21 с. – на персид.языке.

7. Догматикалық діни ілім (калам)

Әл-Фараби, калам өнерін «діннің негізін қалаушы Мұхаммед пайғамбарды жариялаған пайымдау арқылы оларға қайшы келетіндердің бәрін жоққа шығаратын белгілі бір көзқарастар

мен әрекеттерді қорғауға қабілеттілігінен тұрады» деп көрсеткен. Азаматтық саясаттың тақырыбы – бұл адам және оның еркі мен тәрбиесіне байланысты барлық нәрсе. Мұнда міндетті түрде этика және одан бөлінбейтін саясат болады.

Кітаптар:

1. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы : Ғылым, 1975. – 418 б.

2. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата : Наука КазССР, 1973. –398, [1] с.

ҚазҰӘК <http://kazneb.kz>

1. Әл-Фараби Әлеуметтік этикалық трактаттар – Алматы : Ғылым, 1975 . – 418 б.

2. Әл-Фараби Әлеуметтік этикалық трактаттар, – Алматы : Ғылым, 1975 . – 418 б.

Әл Фараби кітаптарының электронды көшірмелеріне сілтемелер:

Abū-Na r Mu ammad Ibn-Mu ammad al- Farābī, Fārābī, Alfarabi
Cornell University Press https://books.google.kz/books?id=-SaXczxPo40C&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ ТРУДОВ АБУ НАСЫР АЛ-ФАРАБИ СОГЛАСНО КЛАССИФИКАЦИИ НАУК АЛ-ФАРАБИ

Вопросу классификации наук ал-Фараби посвятил самостоятельный труд «Книга о классификации и определении наук» (Фараби, Ихсо ал-улум, Кохира, 1948). Этот его труд стал широко популярен как на Востоке, так и на Западе. Последующие исследователи рассматривали его, как энциклопедию науки.

Ссылки на электронные библиотеки, на которых размещены электронные копии книг Абу Наср Аль-Фараби

<http://kazneb.kz/>

<http://elibrary.kaznu.kz>

<https://articlekz.com>

<https://adebiportal.kz>

<https://adebiportal.kz/kz/authors/book/3768>

Список трудов Абу Наср аль-Фараби согласно его классификации наук

1. Наука о языке (языкознание)

Слова.

Правила слов (морфология):

1. Наука простых слов;
2. Наука сложных слов;
3. Наука правил простых слов;
4. Наука правил сложных слов;
5. Наука правил правописания;
6. Наука правил правильного чтения;
7. Наука правил стихосложения.

Книги:

1. Аль-Фараби. Абу Наср Книга букв / Пер., примеч. и вводная статья К.Х.Таджиковой; Каз.нац.ун-т им.аль-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 220 с.

2. Аль-Фараби, А.Н. Книга букв [Электронный ресурс] / Абу Наср аль-Фараби; КазНУ им. аль-Фараби, Науч. б-ка.- Алматы: [б. и.], 2005.- 700 mb.

3. Аль-Фараби, А.Н. Книга букв / Абу Наср аль-Фараби; пер., примеч. и ввод.ст. К. Х. Таджиковой; КазНУ им. аль-Фараби. – Алматы: Қазақун-ті, 2013. – 220, [2] с.

4. Аль-Фараби Абу Насыр. Книга об аль-Фараби = Әл-Фараби туралы кітап. – Алматы : Международный клуб Абая, 2014 . – 256 с.

5. Поэзия өнерінің канондары туралы трактат / Әл-Фараби // 10 томдық, шығармалар жинаты. – Астана, 2007. – 5-ші том. Әлеуметік философия. Этика. Эстетика. – 160-166 б.

КазНЭБ <http://kazneb.kz>

1. Әл-Фараби Әл-Фараби Әбүнәсір (870-950): Трактат және өлеңдер / - Алматы : Жазушы, 1974 . - 40 б

2. Әл-Фараби Философиялық трактаттар, - Алматы : Ғылым, 1973 . - 446 бет.

2. Наука логики

Логика, по Ал-Фараби - это наука о законах и правилах мышления, при помощи которых человек может воспитывать мышление, сделать свою речь ясной, последовательной, не допускать логических ошибок в процессе суждений (В индуизме этому вопросу уделяется место, например, в Махабхарате, Мокшадхарма). Затем он рассматривал все части и разделы логики, описывал разнообразные средства выражения мысли и дал подробную характеристику сочинениям Аристотеля по логике.

Книги:

• Әл-Фараби Абу Наср Мухаммад. Философиялық трактаттар. - Алматы : Ғылым, 1973 . - 446 б.

- Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад Философские трактаты. – Алматы : Наука, 1970. – 430 с.
- Әл-Фараби. Ғылымдардың шығуы туралы / ауд. Ғ.Есім // Есім Ғ. Фалсафа тарихы. – Алматы : Раритет, 2004. – 59-65 б.
- Әл-Фараби. Мәселелер мәні / ауд. Ғ.Есім // Есім Ғ. Фалсафа тарихы. – Алматы : Раритет, 2004. – 50-59 б.
- Аль-Фараби, А.Н. Маса ‘ил Мутафарракасу’ила’анха аль-Хаким=Разные вопросы, о которых спросили философа/ Абу Наср аль-Фараби. – 1987. – 2с. – на персид. языке.
- Аль-Фараби, А.Н. Фусулуйдтаррилайха ‘инд аль-шуру’фи-ль-Мантик=Главы необходимые для начала в логике/ Абу Наср аль-Фараби; Ред. Рафик аль-Аджам.- Бейруте, 1985.- 95с.- на персид. языке.
- Аль-Фараби, А.Н. Тафсираль-кийас:Комментарий к первичной аналитике/ Абу Наср аль-Фараби; МохамадтагиДанешпажух. – Куме: [Б.и.], 1990. – 72с. – на персид. языке.
- Аль-Фараби, А.Н. Тафсираль-‘ибаравааль-кийас=Комментарий к приложению и аналогии/ Абу Наср аль-Фараби. – Б.м. – 84с. – на персид. языке.
- Аль-Фараби, А.Н. Уюн аль-Маса’иль=’u junal-masaiL=Источники вопросов/ Абу Наср аль-Фараби. – Б.м. – 4с. – на персид. языке.

КазНЭБ <http://kazneb.kz>

- Әл-Фараби, Әбу Насыр Он томдық шығармалар жинағы. Т.1-10. – Астана: Лотос-Астана, 2007.
- 10 томдық шығармалар жинағы Әбу Насыр әл-Фараби; Құраст. Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева, И. Сейтахметова; «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы «Философия, педагогика және психология» секциясы [ж. б.] ; муз. ред. Ж. Мәзібаева ; ауд. Ж. Сандыбаев-Астана: Лотос – Астана, 2008
- Әл-Фараби философиясы: 20 томдық; /құраст.: Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева ; ауд.: Қ. Сағындықов [ж. б.] ; сарапшы: Т. Ғабитов-Астана : Аударма, 2005 .- (Қазақ халқының философиялық мұрасы. –»Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша.
- Әбу Насыр әл-Фараби Таңдамалы трактаттары, – Алматы : Арыс, 2009. – 656 б

• Әл-Фараби мен Ибн Сина философиясы Әлемдік философиялық мұра.: 20 томдық – Алматы : Жазушы, 2005 .– 4-том. .– 568 б.

Ссылки на электронные копии книг Аль-Фараби:

Al-Farabi's Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics / Nicholas Rescher. University of Pittsburgh Pre\ https://books.google.kz/books/about/Al_Farabi_s_Short_Commentary_on_Aristotl.html?id=ILVlssgsNRIC&source=kp_cover&redir_esc=y

3. Умозрительные науки

Математика, изучающая количественные, пространственные и другие отношения предметов, разделяется на семь самостоятельных наук. Выделяя математику ал-Фараби подчеркивает ее связь с логикой, состоящую в абстрактности той или иной науки. Внутренняя архитектура математики – от арифметики к геометрии, от геометрии к оптике, затем к наукам о звездах, музыке (как уделяющей внимание гармонии звуков), науке о тяжестях и науке о искусных предметах – представлял собой движение мысли от абстрактного к конкретному.

1. Арифметика – это наука о числах, возникшая «благодаря тому, что субстанция может быть разделена многими способами и содержать различные части»

2. Геометрия

Геометрия возникла благодаря тому, что различные части субстанции приобрели различные формы, фигуры и потребовалась наука для изучения их – это та, «благодаря которой мы узнаем меры и можем сравнивать между собой линии, поверхности и тела». Она также имела подразделы: 1. прикладная; 2. теоретическая. Теоретическая геометрия прямо не относится к реальным телам, но она конкретнее чем арифметика, так как включает в свой состав изучение поверхностей тел.

3. Оптика (наука наблюдений)

Оптика примыкает к геометрии, ибо она также изучает формы,

расстояния и состояние предметов, но это осуществляется (через посредника: «Не придавайте Аллаху сотоварищей».) при помощи света и видов лучей, идущих от объекта.

4. Астрономия (наука о звездах)

Наука о звездах – «это есть наука о небесном движении, благодаря которой мы узнаем пути планет и противостояния их в их собственных небесах, их движение, отступление и остановки». Это небесное движение, как считал ал-Фараби, можно познать лишь посредством арифметики и геометрии.

Науку о звездах он разделял на две части: 1. астрологию; 2. и астрономию, и отдавая предпочтение астрономии (От ред. – Потому что, в те времена, астрология уже была тщательно проработана. Существовали точные «карты» астрологических расчетов, которые были восприняты от индуизма и зороастризма. Чего то туда добавить или что то там изменить мог только человек вышедший только на духовный уровень «пророка»), описывал ее достоинства как науки, вооружающей человека знанием о небесных телах. Астрономия или математическая наука о звездах, изучает три группы вопросов: 1. формы, величины и положения небесных тел друг к другу; 2. их движение; 3. изучает положение Земли, обитаемые и необитаемые ее части, как планеты, климата, восход и заход Солнца, Луны и т.д. Астрономия еще более конкретна, поскольку небесные тела в известной мере аналогичны земным телам.

4. Музыка (наука о музыке, гармонии)

Наука о музыке также делится на практическую и теоретическую ее части. Практическая часть ал-Фараби относит к искусству исполнения музыкальных произведений при помощи инструментов. Теоретическая часть – это знание о законах и правилах происхождения мелодии и создание музыкальных произведений. Она состоит из пяти разделов: 1. о принципах – началах музыкальной науки; 2. об основах музыкального искусства и извлечении тонов; 3. о разных видов музыкальных инструментов; 4. о видах естественных ритмов, представляющих собой размеры тонов; 5. о составлении музыкальных композиций и мелодий. Он писал: «Что

касается музыкальной науки, то она заключается в изучении видов мелодий; того, из чего они слагаются; для чего их слагают; какими они должны быть, чтобы их (гармоничное) действие проникало глубже и трогало сильнее».

6. Наука о тяжестях (взвешивании)

Она изучает вопросы о мерах определения и взвешивания тяжестей и способах перенесения их с одного места на другое по необходимости. Поэтому ал-Фараби вносит понятие о существовании также науки о рычагах.

7. Механика (наука о искусственных приемах)

Это наука об изучении естественного состояния вещей и их сопротивляемости целью создания искусственных вещей и предметов, соответствующих состояниям естественного взаимоотношения различных частей предметов. Ал-Фараби различал измерительные приемы и количественные, подчеркивает необходимость знания этой науки для практики – строительства зданий, архитектуры, изготовления различных приборов. «Науки об искусственных приемах указывают способы познания мер и методов приспособления для реализации их с помощью искусства и взывания их к актуальной жизни в естественных и чувственно воспринимаемых телах».

Книги:

- Аль-Фараби. Математические трактаты. – Алма-Ата : Наука, 1972 . – 321 с.
- Аль-Фараби, А.Н. аль-Джам'байна'рай аль-ХакимайнаФлатунуаАрастаталис=Al-jambainara'yaial-hakimainal-aflatunwaaristutalis/ Абу Наср аль-Фараби; Ред. Албир Насри Надер. – Бейруте, 1968. – 12с. – на персид.языке.
- Аль-Фараби. Комментарии к «Альмагесту» Птолемея. – Алма-Ата : Наука, 1975. – Ч. 1. – 523, [4] с.
- Эл-Фараби, Эбу Насыр. Музыка туралы үлкен кітап. – Алматы : Колор, 2008 . – 752 б.
- Аль-Фараби Абу Наср. Трактаты о музыке и поэзии. – Алма-Ата : Гылым, 1992. –452, [3] с.

- Музыка туралы үлкен кітап / [ауд. Ж. Сандыбаев]. – Алматы: Колор, 2008. – 751 б.
- Аль-Фараби, А.Н. Большой трактат о музыке: Ч. 2: Средневековый трактат.- / Абу Наср аль-Фараби. – Б.м.: Б. и., 2009. – 700 с. – на араб.яз.ISBN 977-18-0674-2.
- Аль-Фараби Абу Насыр. Книга о музыке: Философские трактаты : Собрание сочинений в 4 кн. – Алматы : RS : Международный клуб Абая, 2014. – Т. 2 .– 507 с.
КазНЭБ <http://kazneb.kz>
- Әл-Фараби Әбу Насыр Музыка туралы үлкен кітап - Алматы : Колор, 2008. – 752 б.

4. Естествознание

В естествознание Ал-Фараби включал восемь разделов естественных наук и три раздела наук о божестве.

Естественная наука изучает строение тела, вещества, их свойства, структуру и уровни организации, процессы движения и измерения, о всех тех акциденциях, которые присущи телам природы, о взаимоотношении и взаимодействии природных тел и элементов, растительный и животный мир.

Естественная наука изучает: 1. начал всех простых и сложных форм, т.е. вопросов для всей природы; 2. простых тел и тех частей и элементов, из которых базируются сложные тела; 3. существование природных тел, их возникновения и уничтожения; 4. свойств, акциденций и взаимовлияние составных частей сложных тел; 5. сложных тел, характера и способа соединения различных частей; 6. того, что объединяет сложные тела с однородными частями, а не с разнородными (например, минералы); 7. растений и их общих свойств, разновидностей, и характерных особенностей каждого из них; 8. животных и их общих свойств, разновидностей, душевных сил и характерных особенностей каждого из них.

Она же, по характеру изучаемого предмета объединяет восемь наук: 1. прогностику; 2. медицину; 3. нигромантию; 4. согласно (мета) физике, науку об образах; 5. агрикультуру; 6. навигацию, 7. алхимию; 8. оптику.

Эту науку ал-Фараби делит на три части изучения:

1. принципов существования предметов;

2. начал и положений, служащих исходными принципами и доказательствами в конкретных теоретических науках, например, в логике и геометрии; природа аксиом и постулатов, а также категории постепенного разворачивания n-мерного мира: точка, поверхность, единичное, частное, общее, множество и др.

3. существ бестелесных и находящихся вне тела; существуют ли вообще подобные существа, оторванные от материи, включая нематериальные предметы, т.е. умопостигаемые (но не отвергаемые) сущности и «основы доказательств теоретических частных наук (в традициях иудаизма во времена существования Первого и Второго Храмов, также допускалось существование частных Мишн, от частных мидраш – интерпретаций Письменной Торы), таких наук, каждая из которых обособляется для рассмотрения чего-либо особо сущего».

Книги:

- Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. – Алма-Ата : Наука КазССР, 1987. – 495 с.
- Эл-Фараби Эбу Насыр. Бақыт туралы кітап. – Алматы : RS; Халықаралық Абай клубы, 2015. – 828 б.
- Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад. Логические трактаты. – Алма-Ата : Наука, 1975. – 672 с.
- Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад. О разуме и науке. – Алма-Ата : Наука КазССР, 1975. – 112 с.
- Аль-Фараби. Книга о разуме = Ақыл туралы. – Алматы : Международный клуб Абая, 2014. – 229, [3] с.
- Аль-Фараби, А.Н. Аградмаба'д аль-Таби'а=Agyradmaba'dat-tabia'ah=0 целях «метафизики»/ Абу Наср аль-Фараби. – Лайдене: Б. и., 1890. – 2с. –на персид. яз.
- Аль-Фараби, А.Н. Рисалафи'ль-акль=Трактат о разуме/ Абу Наср аль-Фараби. – Каир, 1907. – 4с. – на персид.языке.
- Аль-Фараби, А.Н. Исбат аль-муфарикат=Доказательство аб-

страктных предметов/ Абу Наср аль-Фараби. – Б.м. – 3с. – на персид.языке.

Ссылки на электронные копии книг аль Фараби

• دلضافالادنيدملالهأءارآباتك

<https://www.goodreads.com/book/show/3103792>

• Al-Farabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione (Classical and Medieval Logic Texts)

<https://www.amazon.com/Al-Farabis-Commentary-Aristotles-Interpretatione-Classical/dp/0197260667>

5. Наука гражданского правления (юриспруденция и калам)

Эту науку ал-Фараби разделял на два вида:

1. поступки, правила (традиции) и свойства – «поступки и этические нормы», имевших два раздела и науку о постижении счастья;
2. правила создающие благотворную почву для развития благородных обычаев и традиций в городах и среди народов.

Книги:

• Әл-Фараби. Бақытқа жету жайында; Қайырымды қала / Орыс тілінен ауд.: Қ.Сағындықов, М.Жанғалин, М.Ишмұхамедов.- Құраст. және алғы сөзін жазған Х.Сүйіншәлі // Қазақ прозасы. Хрестоматия: Үш томдық. – Алматы, 2001.- Т.1. – 14-34 б.

• Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат; Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері // Мемлекетті басқару үшін қаулы: Әлемдік классика : 10 томдық. – Алматы : Таймас, 2006. – Т.1 : Экономика ғылымының бастаулары.- 205-215 б.

• Аль-Фараби. Добродетельный город: философские трактаты. – Алматы: Международный клуб Абая, 2014. – Т. 1. – 500 с.

• Әл-Фараби Әбу Насыр. Қайырымды қала. – Алматы : Халықаралық Абай клубы, 2015. – 281 б.

КазНЭБ <http://kazneb.kz>

• Әл-Фараби Қайырымды қала Ә. Н. – Жидебай : Халықаралық Абай клубы, 2015. – 281, [2] б.

- о Ссылки на электронные копии книг аль Фараби
- Alfarabi. Political Regime and Summary of Plato's Laws https://books.google.kz/books?id=kJf4AbV7DSEC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Alfarabi. Political Regime and Summary of Plato's Laws https://books.google.kz/books?id=UNViwwEACAAJ&hl=ru&source=gbs_book_other_versions

6. Юриспруденция (фикх)

Эту науку ал-Фараби разделял на:

1. идеологию;
2. действие.

Книги:

Аль-Фараби, А.Н. аль-Сиясат аль-Маданиййа=Al siyasatal-madaniyyah=Гражданская политика/ Абу Наср аль-Фараби; Тегеранский ун-т. – Бейруте: Б. и., 1902. – 21 с. – на персид. языке.

7. Догматическое богословие (калам)

Ал-Фараби искусство калама заключал «в способности человека отстаивать определенные взгляды и действия, которые провозглашает основатель религии пророк Мухаммад, и посредством рассуждений отвергал все то, что противоречит им». Предмет гражданской политики – человек и все то, что связано с его волей и ее воспитанием. Она обязательно включает в себя этику и, неотрывную от нее, политику.

Книги:

- Ал-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы : Ғылым, 1975. – 418 б.
- Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата : Наука КазССР, 1973. – 398, [1] с.
КазНЭБ <http://kazneb.kz>
- Ал-Фараби Әлеуметтік этикалық трактаттар – Алматы : Ғылым, 1975 . – 418 б.
- Ал-Фараби Әлеуметтік этикалық трактаттар, – Алматы : Ғылым, 1975 . – 418 б.

Ссылки на электронные копии книг аль Фараби
Abū-Nasr Muhammad Ibn-Muhammad al- Farābī, Fārābī, Alfarabi
Cornell University Press https://books.google.kz/books?id=-SaXczxPo40C&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

«Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман»
«Abu Nasr al-Farabi' s legacy and modernity»
«Наследие Абу Насыр Аль-Фараби и современность»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИЯСЫ
МАҚАЛАЛАР ЖИНАҒЫ

СБОРНИК СТАТЕЙ
МЕЖДУНАРОДНАЯ ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИЯ
«Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман»
«Abu Nasr al-Farabi' s legacy and modernity»
«Наследие Абу Насыр Аль-Фараби и современность»

Технический редактор – Урдабаева А.К..

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ АКАДЕМИЯЛЫҚ КІТАПХАНАСЫ
НҰР-СҰЛТАН ҚАЛАСЫ
ДОСТЫҚ КӨШЕСІ,II
info@nabr.kz

